

UvA-DARE (Digital Academic Repository)

Accommodatiegedrag van lokale politieke elites

Gemeenteraadsverkiezingen in de tweede helft van de negentiende eeuw

van der Laarse, R.; Talsma, J.

Publication date

1986

Document Version

Author accepted manuscript

[Link to publication](#)

Citation for published version (APA):

van der Laarse, R., & Talsma, J. (1986). *Accommodatiegedrag van lokale politieke elites: Gemeenteraadsverkiezingen in de tweede helft van de negentiende eeuw*. Historisch Seminarium Universiteit van Amsterdam.

General rights

It is not permitted to download or to forward/distribute the text or part of it without the consent of the author(s) and/or copyright holder(s), other than for strictly personal, individual use, unless the work is under an open content license (like Creative Commons).

Disclaimer/Complaints regulations

If you believe that digital publication of certain material infringes any of your rights or (privacy) interests, please let the Library know, stating your reasons. In case of a legitimate complaint, the Library will make the material inaccessible and/or remove it from the website. Please Ask the Library: <https://uba.uva.nl/en/contact>, or a letter to: Library of the University of Amsterdam, Secretariat, Singel 425, 1012 WP Amsterdam, The Netherlands. You will be contacted as soon as possible.

Rob van der Laarse & Jaap Talsma

ACCOMMODATIEGEDRAG VAN LOKALE POLITIEKE ELITES
BIJ GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN IN DE TWEEDE HELFT
VAN DE NEGENTIENDE EEUW (in Nederland in het
algemeen en in Delft in het bijzonder)

Publicatie Universiteit van Amsterdam, 1986

INLEIDING

Het is op het eerste gezicht opmerkelijk dat, bij alle aandacht die de laatste jaren besteed wordt aan lokale (en regionale) aspecten van wat in Nederland 'verzuiling' genoemd pleegt te worden, niet systematisch ingegaan is op de vraag in hoeverre begrippen als pacificatie-politiek en **consociational democracy** (en een met die begrippen verbonden analyse-model) bruikbaar zijn voor de politieke ontwikkelingen op lokaal niveau. De visie van de voornaamste protagonisten van deze begrippen, door Stuurman als 'conciliante school' aangeduid, lijkt onder de onderzoekers van verzuilingsverschijnselen nauwelijks school gemaakt te hebben. Wat zijn daar de redenen van? Ee'n van die redenen is ongetwijfeld dat de beschouwingen van Lijphart slechts een geringe relevantie hebben voor de vragen die in het recente verzuilingsonderzoek centraal staan: gaat het Lijphart vooral om de spelregels van een verzuild politiek bestel, in het recente onderzoek staat het ontstaan van dat bestel (of met andere woorden: verzuilingsprocessen) op de voorgrond. Het weinige dat hij over het ontstaan van het bestel te berde heeft gebracht, heeft bovendien vrij algemeen fundamentele kritiek ontmoet. In sommige gevallen is die kritiek onderdeel van een volledige verwerping van zijn benadering, een verwerping die - bijvoorbeeld bij Stuurman - zonder specifieke argumentatie ook tot veronderstelde geestverwanten van Lijphart wordt uitgebreid. Daalder, e'e'n van die veronderstelde geestverwanten, heeft echter reeds in het begin van de jaren zeventig op dit punt uitdrukkelijk afstand genomen van zijn Leidse collega.(1) Meende Lijphart dat de pacificatie-politiek van de jaren 1920-1960 verklaard kon worden uit een bewust inzicht van de politieke elites dat zo'n politiek de beste manier was om de 'gevaren' van segmentatie van de samenleving te keren, Daalder daarentegen schrijft een grote betekenis toe aan een eeuwenoude traditie van 'accommodatie', van 'schikken en plooiën' die kenmerkend zou zijn voor Nederlandse elites. Met andere woorden: Daalder maakt een analytisch onderscheid tussen de beide samenstellende delen van het begrip **consociational democracy**; **consociationalism** gaat in zijn visie als kenmerkend voor het Nederlandse politieke bestel in de tijd aan democratie en verzuiling vooraf.(2)

Het voorgaande impliceert dat, zo men de vraag naar de bruikbaarheid van begrippen als **consociational democracy** voor analyse van lokale politieke ontwikkelingen niet op voorhand verwerpt, men deze vraag in tenminste twee subvragen moet splitsen. Naar analogie van Lijpharts analyse van de landelijke politieke verhoudingen in het tijdvak 1920-1960 zou men kunnen onderzoeken of de politieke verhoudingen op gemeentelijk niveau in dezelfde periode zinvol beschreven kunnen worden in termen van pacificatie-politiek. Deze vraag laten wij in dit paper echter buiten beschouwing, alleen al omdat in het onderzoeksproject waaruit dit paper voortkomt, de nadruk ligt op de jaren 1850-1925.(3) In het kader van dit project ligt het meer voor

de hand, dat wij ons bezighouden met de door Daalder voorgestelde historische verklaring van het 'accommodatiegedrag' van Nederlandse politieke elites. Bij herhaling heeft Daalder naar voren gebracht dat dit gedrag

"developed in the Netherlands in the sixteenth, seventeenth, and eighteenth centuries. The absence of a central executive in a confederal state nurtured the development of an accommodationist elite culture in transactions within collegial city councils, among cities, and among provinces."(4)

Daaraan voegt hij toe, dat politieke elites in Nederland, ook sedertdien, nooit homogeen waren en daardoor juist zeer goed in staat om, toen een langzaam democratiseringsproces inzette, nieuwe groepen te 'accommoderen'. Over het verloop nvan dit accommodatieproces, waarin antirevolutionairen, katholieken en socialisten hun angel verloren vo'o'r zij een echte bedreiging voor het politieke systeem konden worden, is Daalder rijkelijk vaagt. Omdat er, volgens hem, in hetzelfde tijdvak sprake was van een verschuiving van politieke tegenstellingen van het lokale en regionale naar het nationale niveau, blijft zelfs in het midden waar we dit accommodatieproces moeten situeren, in Den Haag of her en der in de provincie. Waarschijnlijk is dit e'e'n van de vragen waarover het door hem bij herhaling bepleitte gedetailleerde empirisch onderzoek uitsluitel zou moeten geven.(5)

Verwacht mag worden dat in de komende jaren in de publikaties van de verscheidene individuele onderzoekers en onderzoeksgroepen die op dit moment werken aan regionaal of lokaal georie"nteerd onderzoek naar aspecten van het verzuilingsproces, uitgebreid ingegaan zal worden op vragen die voor de toetsing van Daalders visie van belang zijn. Zowel in de onderzoeksprogramma's als in de eerste publikaties wordt immers ruimschoots aandacht besteed aan de rol en de samenstelling van (de) elite(s), alsmede aan continui"teit en discontinui"teit daarin.(6) Willen Daalders in zeer algemene termen gestelde beschouwingen en het empirisch onderzoek op elkaar kunnen aansluiten, dan is er echter dringend behoefte aan meer geoperationaliseerde hypothesen. Met dit paper beogen wij, zonder enige pretentie van volledigheid, aan de noodzakelijke discussie daarover een bijdrage te leveren.

Zonder enige twijfel waren de Nederlandse politieke verhoudingen tot laat in de negentiende eeuw in belangrijke mate een 'optelsom' van lokale en regionale politieke verhoudingen. Lokale elites en co^teriee"n hadden een grote invloed op de keuze van de personen die geacht werden de bevolking in **politicis** te vertegenwoordigen. Onderzoek naar de houdbaarheid van Daalders accommodatiethese zal daarom grotendeels lokaal en regionaal historisch onderzoek moeten zijn. Is er over deze vooronderstelling wellicht nog overeenstemming te bereiken, moeilijker zal dat zijn als we op zoek gaan naar indicatoren die geschikt zijn om 'accommodatiegedrag' in het historisch bronnenmateriaal te betrappen. Welke indicatoren we ook zouden willen kiezen, onvermijdelijk krijgen we te maken met interpretatieproblemen. Wat moeten we bijvoorbeeld aan met het in de tweede helft van de

negentiende eeuw veel voorkomende verschijnsel dat twee elkaar tegenstrevende kiesverenigingen ten dele dezelfde kandidaten aanbevelen? Vooral bij gemeenteraadsverkiezingen kwam dit nogal eens voor, was het in sommige plaatsen zelfs regel waar het aftredende, voor periodieke herverkiezing in aanmerking komende raadsleden betrof. Volgens Von Santen mag men uit een dergelijk gebruik niet afleiden, dat er ter plaatse geen scherpe politieke tegenstellingen bestonden:

"Bij periodieke verkiezingen werd altijd wel een aantal aftredende raadsleden door alle kiesverenigingen voor herverkiezing voorgedragen en in zoverre leken de kandidatenlijsten dus op elkaar. Het gold als onbeleefd om aftredende raadsleden niet te herkiezen."(7)

Dat twee kiesverenigingen

"soms eenzelfde (kleurloze) kandidaat voordroegen had vooral een tactische bedoeling: door niet exclusief op te treden hoopte men het vertrouwen van zoveel mogelijk kiezers te winnen. Over het algemeen waren de raadsverkiezingen in deze jaren echter sterk gepolitiseerd."(8)

Von Santen meent dus dat achter dit gebruik een polarisatie van om de macht strijdende elite-groepen is schuilgegaan. Even goed echter kan men de consensus over wat als 'onbeleefd' gold beschouwen als een aanwijzing dat een **accommodationist elite culture** van het oude **establishment** - via een acculturatieproces - was overgedragen aan nieuwe, oppositionele elite-groepen. Een soortgelijk interpretatieprobleem doet zich voor in de gevallen waarin het politieke, of liever bestuurlijke **establishment** van vo'o'r 1848, door familiebanden vaak nauw verbonden met het regentenpatriciaat van vo'o'r 1795, in de tweede helft van de negentiende eeuw plaats moest maken voor een nieuwe elite. In diverse middelgrote en grote gemeenten waarnaar reeds onderzoek is gedaan, blijkt zich een dergelijke aflossing van de wacht te hebben voorgedaan. (9) De heftige strijd waarmee dit gepaard plagt te gaan, kan twijfel doen rijzen over de effectiviteit van het door Daalder gepostuleerde accommodatieproces. Het is echter de vraag of die twijfel in alle gevallen stand kan houden, indien men nauwgezet nagaat welke verbindingen van personele en ideologische aard er tussen oude en nieuwe elite(s) bestonden.

Gelet op de hier gesignaleerde interpretatieproblemen, zou men kunnen stellen dat Daalders accommodatiethese, als niet-falsifieerbaar, beter terzijde gelegd kan worden. Zover willen wij vooralsnog niet gaan. Als heuristisch hulpmiddel bij pogingen om zin en betekenis te geven aan lokaal-politieke gegevens uit de negentiende eeuw, kan de accommodatiethese wellicht nuttige diensten bewijzen. Zo zou deze these aanleiding kunnen geven om bij lokaal-historisch onderzoek ondermeer de volgende vragen te stellen:

* Ten eerste zou men zich kunnen afvragen in hoeverre en op welke wijze de bestuurlijke elite(s) in een bepaalde gemeente in de

negentiende eeuw verbonden was(waren) met de traditionele elite ter plaatse ten tijde van de Republiek. Was hier sprake van continui"teit of discontinui"teit?

* Ten tweede zou men kunnen nagaan wat de betekenis is geweest van de wijziging van het kiesstelsel in 1851. Formeel werd hierdoor een volledig andere wijze van samenstelling van de gemeenteraad mogelijk, maar in hoeverre werd in de praktijk van de nieuwe mogelijkheden gebruik gemaakt? Bood het nieuwe kiesstelsel aan (politieke) nieuwkomers **de facto** een mogelijkheid om een plaats te veroveren binnen het politieke bestel? Zo ja, wanneer voltrok zich dan een deling van de macht of misschien zelfs een volledige 'aflossing van de wacht'?

* Een derde mogelijkheid om de eventuele effecten van de door Daalder gepostuleerde **accommodationist elite culture** te onderzoeken, is niet alleen te kijken naar de samenstelling van de raad (resultaat van de werking van het kiesstelsel), maar ook naar de uitslagen van de verkiezingen die daaraan voorafgingen. Daarbij moet een belangrijke vraag zijn of en op welke wijze 'minderheden' een kans kregen in de lokale politiek; welke rol speelden de politieke cultuur van de elite(s) en van de kiezers, 'coalitie-afspraken' tussen verschillende minderheidsgroeperingen, verkiestaktiek, etc. bij de bepaling van de uitslagen?

Voor enkele Nederlandse gemeenten kan een aantal van deze vragen met behulp van de beschikbare literatuur beantwoord worden (al ontbreken daarbij vaak precieze gegevens over uitslagen van gemeenteraadsverkiezingen). Toch is het nog te vroeg om algemene uitspraken te doen. Wij beperken ons daarom in dit paper tot suggesties voor verder onderzoek. Wij doen dat op twee manieren: door enerzijds aan te geven op welke punten bij onderzoek naar negentiende-eeuwse gemeenteraadsverkiezingen gelet zou kunnen worden en anderzijds aan de hand van een korte **case-study** over Delft te demonstreren waartoe dergelijke analyses kunnen leiden. In beide gevallen ligt het accent op de tweede helft van de negentiende eeuw, omdat naar onze eerste indruk het probleem van de (dis)continui"teit van een eventuele accommodatietraditie zich dan het duidelijkst manifesteert.

In de **case-study** over Delft(deel II) komen alle drie genoemde vragen aan de orde. In het nu volgende gedeelte van dit paper gaan wij vooral in op de derde vraag.

DEEL I: DE INTERPRETATIE VAN UITSLAGEN VAN GEMEENTERAADSVERKIEZINGEN

In lokaal-historische studies over de negentiende eeuw wordt in het algemeen ruime aandacht gegeven aan de samenstelling van de gemeenteraad en aan de verkiezingen die daaraan voorafgingen. Precieze gegevens ontbreken echter vaak. Ee'n van de oorzaken daarvan lijkt te zijn, dat de auteurs niet weten wat zij met die gegevens aan moeten wegens onbekendheid met de formele regelingen. Dit geldt met name voor verkiezingen van na 1850. Een korte uiteenzetting over de toen geldende formele regelingen lijkt daarom hier op haar plaats.(10)

Het stelsel voor de verkiezing van de gemeenteraden, 1851-1896 (11)

Hoewel de regels voor de samenstelling van de stedelijke besturen ten tijde van de Republiek van plaats tot plaats verschilden, was coöptatie (zo niet **de jure**, dan toch **de facto**) daarbij het overheersende beginsel. Wat, na het Bataafse en Franse intermezzo, in 1816 in de plaats kwam van de stedelijke instituties van de Republiek, kende, als schepping van de nieuwe eenheidsstaat, meer uniformiteit, maar betekende toch geen volledige breuk met het ancien régime. Weliswaar kreeg (een deel van) de burgerij enige invloed op de samenstelling van het stedelijk bestuur, maar tegelijkertijd werd die invloed zo aan banden gelegd, dat het kiesstelsel **de facto** kon werken als een coöptatiestelsel: leden van de stedelijke raad werden voor het leven gekozen door een kiescollege waarin uitsluitend de hoogstaangeslagenen in de rijksbelastingen zitting konden hebben. Aan iedere keuze voor een door overlijden of vertrek vakant gekomen raadszetel, werkte slechts de helft (door het lot aangewezen) van de ter vergadering aanwezige leden van het kiescollege mee. Aan stemmingen voor de kiescolleges werd deelgenomen door een ruimere categorie burgers die aan een censusnorm voldeden. De stemgerechtigden kozen slechts het Kiescollege. De kiezers kozen de raadsleden en de leden van de stedelijke raden kozen - met de ridderschappen en de landelijke stand - de Provinciale Staten die op hun beurt als kiescollege voor de Tweede Kamer fungeerden. In dit getrapte kiesstelsel bestond dus een duidelijk onderscheid tussen stemmen en kiezen. (12) Dit alles maakte dat de uitoefening van het stem- en kiesrecht in de jaren voor 1848 weinig aanleiding gaf tot strijd, laat staan tot politieke strijd.

De grondwetsherziening van 1848 had niet alleen grote gevolgen voor de inrichting van het landsbestuur. Ook de gewestelijke en plaatselijke besturen werden op een geheel nieuwe leest geschoeid. De grondwet gaf daarvoor de hoofdlijnen aan; de nadere uitwerking daarvan vond plaats in de welbekende organieke wetten die tijdens het eerste ministerie-Thorbecke tot stand kwamen. De Grondwet liet de mogelijkheid opende wettelijke regels met betrekking tot de verkiezing van leden van vertegenwoordigende lichamen op de verschillende niveau's over afzonderlijke wetten te verspreiden en daarbij verschil in stelsel aan te brengen. Op voorstel van minister Thorbecke gaf de gewone wetgever er echter de voorkeur aan zaken die voor verkiezingen op alledrie niveau's gelijk of ongeveer gelijk geregeld konden worden, in e'en wet onder te brengen: de Kieswet (1850). De bepalingen in de eerste afdeling van deze wet, betrekking hebbend op de samenstelling van de kiezerslijsten en de gang van zaken bij verkiezingen, waren niet alleen van toepassing bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer, maar ook bij verkiezingen voor de Provinciale Staten of voor de gemeenteraad, tenzij in de Provinciewet of de Gemeentewet een afwijkende regeling was getroffen. Willen we weten wat de gang van zaken was bij de samenstelling van gemeenteraden, dan moeten we dus zowel de Kieswet als de Gemeentewet (1851) raadplegen.

Afhankelijk van het aantal inwoners der gemeente bedroeg het aantal zetels in de gemeenteraad 7 tot 39 (GemW 4). De periodieke

verkiezingen hadden echter vrijwel steeds betrekking op een deel van het totaal aantal zetels: om de twee jaar trad een derde deel van de leden van de gemeenteraad af, zodat de zittingsduur van een bij een periodieke verkiezing gekozen lid zes jaar bedroeg. Afhankelijk van het aantal zetels in de gemeenteraad hadden de tweejaarlijkse periodieke verkiezingen betrekking op 2 tot 13 zetels. Op de beslissing wie elk van deze zetels zou bezetten konden alle kiezers, elke twee jaar, hun invloed doen gelden: voor de gemeenteraadsverkiezingen gold, anders dan bij de verkiezingen voor Provinciale Staten en de Tweede Kamer, geen districtenstelsel. Weliswaar kon (of moest in gemeenten met meer dan 25.000 inwoners) de gemeenteraad besluiten de de gemeente met het oog op de verkiezingen in afdelingen te verdelen, maar deze maatregel had alleen betrekking op de inlevering van de stembriefjes. Bij de bepaling van de uitslag werden alle ingeleverde stembriefjes samengevoegd. Tijdens de voorbereiding van de Gemeentewet was van verschillende zijden aangedrongen om ook bij de gemeenteraadsverkiezingen de mogelijkheid te bieden tot het instellen van kiesdistricten. Zo vroegen de Provinciale Staten van Gelderland, Overijssel en Zeeland in hun adviezen over de ontwerp-gemeentewet om aan gemeenten die uit meerdere dorpen bestonden, de mogelijkheid te geven door de vorming van kiesdistricten elk van de dorpen de garantie van vertegenwoordiging in de gemeenteraad te geven. Ook in de Tweede Kamer werden bij de behandeling van het wetsvoorstel soortgelijke denkbeelden geopperd. Thorbecke wist zich daartegen echter, met een beroep op de eenheid van de Gemeente die geen federatie van dorpen behoorde te zijn, met succes te verzetten.

Terwijl bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer doorgaans per kiesdistrict slechts over de bezetting van e'e'n zetel werd beslist (weliswaar waren de meeste kiesdistricten dubbele districten, maar bij de normale periodieke verkiezingen trad slechts de helft van de kamerleden af, zodat de verkiezing in een dubbel district slechts op e'e'n zetel betrekking had; alleen bij verkiezingen na ontbinding van de Kamer in de enkele districten met meer dan twee zetels werd bij Kamerverkiezingen gelijktijdig over meer dan e'e'n zetel beslist), bij gemeenteraadsverkiezingen was het zelfs in de kleinste gemeenten regel dat tegelijkertijd over tenminste twee zetels werd beslist. De regels voor de bepaling van de uitslag van een stemming zoals we die in de derde paragraaf van de eerste afdeling van de Kieswet aantreffen, lijken daar echter niet op geschreven te zijn. Om dat duidelijk te kunnen maken is het nodig iets uitvoeriger stil te staan bij de gang van zaken rond verkiezingen. We nemen daarbij de gemeenteraadsverkiezingen als voorbeeld.

Eens in de twee jaar (en verder zo vaak als er tussentijdse verkiezingen nodig waren) werden degenen die vermeld stonden op de kiezerslijst voor de gemeenteraad (dat waren degenen die in de drie directe belastingen tenminste de helft betaalden van de in de desbetreffende gemeente geldende census voor de Tweede- Kamerverkiezingen; GemW 5), opgeroepen om op de derde dinsdag van juli hun stem voor de gemeenteraad uit te brengen(GemW 7). Zij ontvingen daartoe tenminste acht dagen tevoren een schriftelijke oproep van de burgemeester waarbij een stembriefje was gevoegd, dat voorzien behoorde te zijn van het gemeentezegel(KW 37).(13)

Op het stembriefje moest de kiezer de namen invullen van degenen die hij in de gemeenteraad gekozen wilde zien. Voor de wijze waarop dat diende te geschieden, wilde de stem van de kiezer geldig en zo effectief mogelijk zijn, werden in de oproep en op het stembriefje nauwelijks aanwijzingen gegeven. De enige aanwijzing was eigenlijk de vermelding van het aantal zetels dat inzet was van de verkiezing, in de oproepingsbrief. Het stembriefje was echter niet zodanig ingericht dat de kiezer eraan herinnerd werd dat hij evenzovele stemmen kon uitbrengen: naast het gemeentezegel bevatte het slechts een (niet strikt voorgeschreven) tekst als "STEMBRIEFJE voor de verkiezing van de Gemeenteraad op...". De kiezer kon op het briefje meer of minder namen schrijven dan er zetels te vervullen waren; zolang de kiezer maar tenminste e'e'n persoon duidelijk aanwees werd de geldigheid van zijn stem niet beïnvloed door het aantal door hem op het stembriefje aangewezen personen (KW 61, 64). Het zal duidelijk zijn dat de grote vrijheid die de kiezer genoot bij de wijze van invulling van zijn stembriefje aanleiding gaf tot veel interpretatieproblemen. Dit was te meer het geval, omdat de kiezer bij het aanduiden van personen die hij in de gemeenteraad gekozen wilde zien nauwelijks beperkt was. Onder de vigeur van de Kieswet van 1850 was er geen sprake van een wettelijke kandidaatstellingsprocedure. Kiesverenigingen of individuele kiezers die e'e'n of meer personen voor het lidmaatschap van een vertegenwoordigend lichaam wilden aanbevelen, moesten zorgen dat zij via de nieuwsbladen of anderszins hun kandidaten aan de kiezers bekend maakten. De overheid had met deze informele kandidaatsstelling geen bemoeienis (of behoorde dat althans niet te hebben; vlak na 1850 reden sommige burgemeesters in dit opzicht nog wel eens een scheve schaats) en de kiezer was er in geen enkel opzicht aan gebonden.

In theorie betekende de hiervoor beschreven procedure dat de kiezers hun stemmen over veel verschillende personen konden verdelen; zouden zij dat steeds in zeer groten getale gedaan hebben, dan zouden zeer veel herstemmingen noodzakelijk geweest zijn. Evenals de Kieswet bepaalde voor de verkiezingen van leden van de Tweede Kamer, schreef de Gemeentewet voor dat bij de eerste stemming niemand werd benoemd dan met volstrekke meerderheid der geldig uitgebrachte stemmen (GemW 10). Hadden minder personen de volstrekke meerderheid van stemmen behaald dan er vacatures te vervullen waren, dan was een herstemming nodig die binnen veertien dagen na het bepalen der uitslag van de eerste stemming moest plaatsvinden. Of een herstemming nodig was, werd bepaald tijdens een zitting van het (hoofd)stembureau op de dag na de eerste stemming. Pas tijdens de zitting werd(en) de stembus(sen) geopend (in gemeenten die voor de verkiezingen in afdelingen verdeeld waren, werden de stembussen van de afdelingsstembureau's in gesloten toestand naar het hoofdstembureau getransporteerd). Na opening van alle stembussen werden de briefjes doorengemengd en vervolgens stuk voor stuk geopend. Na opening en voorlezing van de inhoud van het stembriefje had het stembureau terstond te beslissen over de geldigheid van het stembriefje. De op de geldig verklaarde briefjes uitgebrachte stemmen werden door de leden van het stembureau genoteerd (voorzover het aantal genoemde personen het aantal te vervullen vacatures niet te boven ging; was dat wel het geval dan werden de meerder namen geacht niet geschreven te zijn; hetzelfde geschiedde als een stem

was uitgebracht op een niet- aftredend lid van de gemeenteraad). Na opening en voorlezing van alle stembriefjes werd het op ieder persoon uitgebrachte aantal stemmen opgeteld. Oip dat moment was duidelijk wie eventueel de volstreckte meerderheid hadden behaald. Bleek het aantal personen die de volstreckte meerderheid hadden behaald gelijk aan het aantal vacatures, dan was de verkiezing beslist. Was dat aantal kleiner, dan was zoals gezegd een herstemming nodig; was het groter(ook dat was mogelijk), dan was er sprake van een situatie waarin noch de Kieswet, noch de Gemeentewet uitdrukkelijk voorzag. Omdat tot 1896 niet in deze wettelijke leemte werd voorzien, mag men aannemen dat het geval zich in de praktijk niet zovaak voordeed. Toch staan we er nog even bij stil, omdat hier duidelijk blijkt dat de wetgever bij het vaststellen van de Kieswet in de eerste plaats enkelvoudige verkiezingen voor ogen had: bij een verkiezing waarbij slechts e'e'n zeetel te vergeven was, werd van ieder stembriefje maar e'e'n naam genoteerd. Dit betekent dat bij zo'n verkiezing slechts e'e'n persoon de volstreckte meerderheid kon behalen. Bij een meervoudige verkiezing was dat echter anders: theoretisch was het daarbij mogelijk dat een volstreckte meerderheid behaald werd door een aantal dat e'e'n minder bedroeg dan het dubbele van het aantal te vervullen vacatures. In de juridische literatuur en in beslissingen over geschillen werd aanvankelijk aangenomen dat zo'n geval beschouwd moest worden als een geval van staking van stemmen waarbij de leeftijd de doorslag zou moeten geven. Vanaf de jaren zestig werd echter als regel aangenomen dat degenen die de meeste stemmen hadden behaald als gekozenen beschouwd moesten worden.

Bij een eventueel noodzakelijke herstemming was een volstreckte meerderheid niet langer noodzakelijk: bij zo'n herstemming werden, in een aantal gelijk aan het aantal (dan)nog te vervullen vacatures, diegenen gekozen verklaard die de meeste stemmen op zich hadden verenigd. Bij het staken der stemmen voor de laatst te vervullen plaats moest de leeftijd en eventueel het lot de beslissing brengen. Verder was de gang van zaken bij de herstemming nagenoeg dezelfde als bij de eerste stemming. Een afwijking was er echter in de voorschriften voor de oproeping tot de herstemming. Daarin moesten de namen vermeld staan van degenen die de meeste stemmen hadden behaald van hen die bij de eerste stemming niet gekozen waren, tot een aantal dat het dubbele bedroeg van het aantal nog te vervullen vacatures (kwam, wegens een gelijk aantal stemmen bij de eerste stemming, meer dan het dubbele aantal voor vermelding in aanmerking, dan werd meer dan het dubbele aantal namen vermeld). De kiezers waren echter bij het uitbrengen van hun stem voor de herstemming niet gebonden aan de in de oproeping vermelde kandidaten. Toch zien we dat in alle berichten over de verkiezingen (in de pers van die tijd en in latere analyses) steeds gesproken wordt over het in herstemming komen van de kandidaten op de lijst. Er is ons vooralsnog ook geen geval bekend waarin op beslissende wijze van die lijst werd afgeweken; dat gebeurde zelfs niet in die gevallen waarin een meerderheidsstrooming dusdoende een 'ongelukje' in de eerste stemronde had kunnen redresseren(zie ook deel II van dit paper). We nemen derhalve te mogen aannemen dat het hier bijna ongeschreven recht betreft, reden waarom we in de volgende beschouwingen er vanuit gaan dat bij een herstemming geen nieuwe kandidaten een rol kunnen spelen.

Tot zover de summiere beschrijving van de formele regeling van de gemeenteraadsverkiezingen vo'o'r 1896. Bij de kieswetwijziging van dat jaar werd een aantal fundamentele wijzigingen in de procedure aangebracht. Vanaf dat moment konden ook voor de gemeenteraadsverkiezingen kiesdistricten worden ingevoerd. Bovendien werd nu voor alle verkiezingen de keus van de kiezers beperkt tot tevoren, volgens een in de Kieswet vastgelegde procedure gestelde kandidaten. De namen van deze kandidaten werden afgedrukt op de stembiljetten, die pas op de dag der stemming in het stemlokaal aan de kiezers werden uitgereikt om ter plaatse te worden ingevuld (het zogenaamde couloirstelsel). Bij de herstemming ging de keus voortaan alleen nog tussen de kandidaten die geplaatst waren op de lijst van kandidaten met de meeste stemmen. Al deze wijzigingen bij elkaar zullen sommigen doen vermoeden, dat er in 1896 een geheel nieuwe situatie is ontstaan waar het de mogelijkheden tot sturing van de keus der kiezers betreft. Het is echter de vraag of er in dat jaar in de praktijk veel veranderde: ook bij de in technisch opzicht nogal primitieve verkiezingsprocedures in de voorafgaande periode was de invloed van de informele leiders, kiesverenigingen en (sinds het eind van de jaren tachtig) partijorganisaties groot. Zou dat niet het geval geweest zijn, dan zouden bij het vigerend kiesstelsel de verkiezingsuitslagen in belangrijke mate door toevalsfactoren bepaald zijn geweest; **quod non**. Zoals gezegd hebben wij - om onze probleemstelling niet verder te compliceren - niettemin besloten ons in dit paper verder uitsluitend bezig te houden met verkiezingsuitslagen van vo'o'r 1896.

Kansen voor minderheden in de gemeentepolitiek(1850-1896)

Als belangrijk kenmerk van de **consociational democracy** die zich in Nederland na 1917 ontwikkelde, noemt Daalder de tendens tot evenredige bedeling van politiek relevante maatschappelijke groepen met politieke macht en andere **resources** (subsidies voor lager onderwijs, radiozendtijd, etc.).(14) Nemen we aan dat deze tendens evenzeer kenmerkend is voor andere politieke systemen waarop het predikaat **consociationalism** van toepassing is (bijvoorbeeld het Nederlandse politieke stelsel in de tweede helft van de negentiende eeuw, zoals Daalder zelf heeft opgemerkt), dan zouden ook in het tijdvak voorafgaand aan de invoering van de evenredige vertegenwoordiging(EV) in Nederland sporen van het evenredigheidsbeginsel in verkiezingsuitslagen moeten zijn aan te treffen. Als zodanig beschouwt Daalder bijvoorbeeld de stembusafspraken die aan het eind van de vorige eeuw en het begin van deze eeuw met grote regelmaat gemaakt werden en die volgens hem de grond rijp gemaakt hebben voor de invoering van de EV. Voor de periode 1850-1880 zijn zulke sporen echter minder makkelijk te vinden, alleen al vanwege de onduidelijkheid over wat in die tijd als 'politiek relevante maatschappelijke groepen' beschouwd moet worden. Of met andere woorden: op welke kenmerken van kandidaten en gekozenen moet men letten als men een oordeel wil vellen over de mate van (on)evenredigheid waarmee geledingen in het electoraat vertegenwoordigd werden? Op politieke voorkeuren, voorzover die bij de destijds meest vage en vloeiend in elkaar overgaande etiketten is vast te stellen? Op de kerkelijke gezindheid? Op sociale

gelaagdheid? Of wellicht op het behoren tot een factieuze familiekring of de cliënte`le daarvan? Het laat zich aanzien dat in veel steden alle vier deze criteria van belang zijn als men de uitslagen van gemeenteraadsverkiezingen even na het midden van de vorige eeuw wil verklaren, met name van verkiezingen waarbij het ging om de bezetting van een vakante raadszetel waarvoor geen zittend lid herkiesbaar was - want het waren vooral die verkiezingen waarbij zich eventuele strijd voordeed. Zonder de problemen bij het waarnemen van alle relevante, meestal niet geheel overlappende scheilijnen te verdoezelen, kunnen we uit de verkiezingsuitslagen in een aantal steden toch wel aflezen dat er sprake was van bepaalde collectieve voorkeuren onder het electoraat. Hoe stond het nu bij het in die tijd vigerende kiesstelsel met de kans op een aandeel in de formele politieke macht voor een `stroming' met een gemeenschappelijke voorkeur?

Bij de grote vrijheid die het kiesstelsel aan de kiezer toekende was - ook in het (waarschijnlijk vooral theoretische) geval waarin een homogene stroming over een meerderheid onder het electoraat beschikte - de uitslag in belangrijke mate afhankelijk van de stemdiscipline. Daarbij moeten een aantal aspecten onderscheiden worden: in de eerste plaats de opkomst. In Amsterdam plagt een zeer klein deel van de kiezers op te komen; ook in een heel anders geaarde stad als Hoorn lagen die cijfers laag, terwijl in Utrecht en zeker in Delft veel hogere opkomstcijfers genoteerd werden (zie ook deel II van dit paper). Bij een geregeld lage opkomst kan een gedisciplineerd (en in het geheim opererende) minderheidsstroming bij de verkiezing onverhoeds een meerderheid van stemmen in de wacht slepen. Hiermee is tevens het tweede aspect van de stemdiscipline aan de orde gesteld: van belang is ook of de kiezers zich voegen naar het stemadvies van de kiesverenigingen of informele voormannen. Wat dat betreft lijkt er over de hele linie na 1850 sprake te zijn van een toenemende stemdiscipline: werden bij de eerste verkiezingen na 1850 de stemmen vaak verdeeld over een zeer groot aantal personen, in latere jaren dringt het kennelijk tot de meeste kiezers door dat zij op die manier een weinig effectief gebruik van hun kiesrecht maakten. Ook al blijft een formele kandidaatstelling tot 1896 ontbreken, toch wordt het advies van de kiesverenigingen en informele voormannen steeds meer richtinggevend. Dit houdt tevens in dat wij gevallen waarin een aanbeveling van een kiesvereniging (niet betrekking hebbend op herkiesbare zittende leden) ten dele wel en ten dele niet gevolgd wordt, kritisch moeten bezien: zulke verkiezingen gevens ons een sleutel in handen voor de ontsluiting van geledingen in het electoraat die niet in afzonderlijke kiesverenigingen geï"nstitutionaliseerd zijn.

Bij de bespreking van de stemdiscipline is nog een derde aspect van belang en wel de mate waarin de kiezers deel hadden aan de dominante politieke cultuur. Als onderdeel hiervan kunnen we het `laat-zitten-wie-zit' principe beschouwen. Dit sterk conserverende mechanisme kon zeer bepalend zijn voor het tempo waarmee een nieuwe meerderheidsstroming (of een gezamenlijk optredende combinatie van minderheidsstromingen) naar de macht wist door te breken. Tevens is dit mechanisme van belang, als we willen begrijpen waarom een eenmaal vertegenwoordigde minderheid soms lange tijd een vertegenwoordiger in de raad wist te houden. Zoals gezegd concentreerde de verkiezingsstrijd zich op de vervulling van vakant

gekomen plaatsen; het lijkt niet te gedurfd uit deze constatering af te leiden dat dit onderdeel van de dominante politieke cultuur onder het electoraat ruim verbreid was en dat derhalve het met in verhouding grote aantallen stemmen herkozen worden van een duidelijke minderheidskandidaat (bijvoorbeeld een katholiek in een overwegend protestantse gemeente) op zichzelf nog niet als accommodatiegedrag van de kandidaatstellende elite mag worden beschouwd; daarvan zou eventueel pas gesproken kunnen worden, als hetzelfde verschijnsel zich voordeed bij de eerste verkiezing van de minderheidsvertegenwoordiger. Een dergelijke 'geste' van een meerderheidsstroming (c.q. -combinatie) was echter niet de enige mogelijkheid voor een minderheid om een vertegenwoordiger op het kussen te krijgen.

Deze beschouwing over de rol van stemdiscipline als factor die de uitslag van verkiezingen sterk mede bepaalt, leidt tot de conclusie dat speculaties omtrent de mogelijkheden van een stroming om een aandeel in de formele politieke macht te veroveren, gebaseerd moeten zijn op bepaalde aannames waar het de stemdiscipline betreft. Speculerend over de gemeente X nemen wij derhalve aan dat er daar sprake is van een stabiele opkomst en dat de aanvoerders van de verschillende politieke stromingen - via kiesverenigingen, pers, verkiezingsagenten en/of informele circuits - hun aanhang onder het electoraat in belangrijke mate controleren. Als deze aannames juist zijn, zou een eventueel bestaande meerderheidsstroming bij iedere verkiezing alle beschikbare zetels reeds bij de eerste stemronde binnenhalen (zie rekenvoorbeeld A. in de bijlage). Zelfs indien de meerderheidsstroming niet geheel homogeen is en daardoor ten aanzien van enkele kandidaten een minder grote stemdiscipline weet te realiseren is de kans groot dat in de eerste stemronde of eventueel via een herstemming alle zetels in de wacht worden gesleept. Een goed-gedisciplineerde en relatief grote minderheid kan in dit geval echter roet in eten gooien (zie rekenvoorbeeld B. en C.) Zo'n 'ongelukje' (dat in de praktijk meestal geen ongelukje blijkt te zijn, maar uitvloeisel van - nog enigszins verborgen - tegenstellingen binnen de meerderheidsstroming) is de tweede mogelijkheid voor een minderheid om een vertegenwoordiger in de raad te krijgen.

Hoewel we in de lokaal-historische literatuur over de tweede helft van de negentiende eeuw herhaaldelijk stuiten op een voorstelling waarin twee stromingen tegenover elkaar staan, is een aantal verkiezingsuitslagen alleen te begrijpen als we er vanuit gaan dat er drie of meer stromingen (c.q. geledingen), waarvan geen enkele de meerderheid onder het electoraat bezat, onderscheiden moeten worden. In zo'n situatie ging van het toenmalige kiesstelsel een sterke stimulans uit tot 'regelend optreden' door de leiders van de verschillende stromingen. Dit 'regelend optreden' kon verschillende vormen aannemen. Zo konden de voormannen met elkaar uitdrukkelijk afspraken maken over wederzijdse steun voor elkaars kandidaten in de eerste stemronde of bij de herstemmingen. Voorbeelden daarvan vinden we vooral aan het eind van de eeuw; kennelijk is het bestaan van echte partijorganisaties hiervoor een voorwaarde geweest. Maar ook dan was men bij het maken van zulke afspraken aan beperkingen onderhevig. Zou men afspraken maken met een politieke groepering waarmee weinig verwantschap (in ideologische of andere zin) bestond, dan moest immers rekening worden

gehouden met een mindere volgzaamheid van de eigen aanhang onder de kiezers, waardoor de met de afspraak beoogde resultaten in gevaar konden komen. Pas na de invoering van de officiële kandidaatstelling in 1896 kon men het kiezersgedrag in dit opzicht beter in de hand houden, maar ook toen kon deze onzekere factor nog roet in het eten gooien. Eerder in de negentiende eeuw kwamen uitdrukkelijke afspraken waarschijnlijk niet of nauwelijks voor. Andere vormen van 'regelend optreden' waren toen gebruikelijk. In de advertenties en kranten waarin door kiesverenigingen of groepjes kiezers lijsten met kandidaten werden aanbevolen, vinden we vaak - ook als het niet gaat om de vervulling van plaatsen waarvoor een zittend raadslid herkiesbaar is - ten dele dezelfde kandidaten. Men hoopte hierdoor uiteraard ook aanhangers van een andere stroming te bewegen de 'eigen' kandidaten van de desbetreffende kiesvereniging(c.q. stroming) te steunen. Al is het denkbaar dat aan dergelijke, op eerste gezicht gecoordeerde kandidaatstellingen overleg voorafging dat niet is gedocumenteerd, menen wij voornamelijk dat het waarschijnlijker is dat deze vorm van 'regelend optreden' in de meeste gevallen berustte op een inschatting van wat de voormannen van andere stromingen zouden doen. Bleek die inschatting onjuist te zijn, dan was de stap naar manipulaties (vooral kansrijk bij herstemmingen) maar een kleine (zie voor enkele duidelijke voorbeelden daarvan deel II van dit paper).

Lokaal-historisch onderzoek in meer gemeenten zal duidelijk kunnen maken welke andere vormen van 'regelend optreden' in de praktijk zijn voorgekomen. Nu reeds menen wij te mogen aannemen dat zulk optreden eerder regel dan uitzondering was, omdat met name de grootste minderheidsstroming(c.q. de - relatieve - meerderheidsstroming) de kans op ongewenste verrassingen bij de verkiezingsuitslag wilde verkleinen. Want ook de grootste minderheidsstroming, die in beginsel de mogelijkheid had volledig op eigen kracht al haar kandidaten tot de tweede ronde te laten doordringen, liep het gevaar dat die kandidaten het in de herstemming zouden afleggen als gevolg van de gecombineerde inspanningen van twee of meer andere minderheidsstromingen te zamen. Daarbij komt, dat bij een niet volledige volgzaamheid van de kiezers de grootste minderheid ook al in de eerste stemronde voor onaangename verrassingen kon komen te staan(zie rekenvoorbeeld D. in de bijlage).

De vraag is nu of de hier besproken vormen van 'regelend optreden' in een situatie waarin geen duidelijke (absolute) meerderheid bestond, beschouwd kunnen worden als een indicatie voor accommodatiegedrag van de voormannen der verschillende richtingen (c.q. de elites). Volgens deze interpretatie spreekt, dat het effect van dit optreden was dat minderheden die op eigen kracht geen zetel konden bemachtigen, toch toegang kregen tot de formele politieke macht, zij het doorgaans met een aantal zetels dat niet evenredig was aan hun aanhang onder het electoraat. Naar ons oordeel echter is dit alleen niet voldoende om van accommodatiegedrag te kunnen spreken. Daartoe kan wel aanleiding zijn als ook andere gegevens in dezelfde richting wijzen. Wij denken hierbij bijvoorbeeld aan de mogelijkheid dat in een gemeente waarin de kerkelijke gezindte een belangrijke rol speelt in de verkiezingen, een enkele katholiek gekozen wordt in een sterk overwegend protestantse gemeenteraad en deze - bijvoorbeeld als wethouder - een centrale plaats in het raadswerk krijgt toebedeeld.

DEEL II: POLITISERING EN ACCOMMODATIE IN DELFT, 1850-1896

Als er in Nederland ook in de negentiende eeuw sprake is geweest van een 'accommodationist elite culture' waarvan het bestaan terug gaat tot de lokale bestuurstraditie van de Republiek, dan zouden hiervan in Delft in de 19e eeuw duidelijke sporen moeten zijn terug te vinden. Deze Hollandse stad kenmerkte zich door een lange traditie van bestuurlijke autonomie en coöptatie, wat had geresulteerd in een ware wildgroei van regentencolleges die op tal van manieren onderling met elkaar waren verbonden. Dit zou een goede voedings-bodem moeten bieden voor accommoderend gedrag van de lokale elite(s). Het valt echter niet mee om vast te stellen of een dergelijk politiek cultuurpatroon in deze gemeente werkelijk een rol heeft gespeeld. Directe getuigenissen ontbreken. De drie eerder genoemde vragen naar de samenstelling en continuïteit van de bestuurlijke elite, de door het kiesstelsel van 1851 geboden ruimte voor de representatie van minderheden in de gemeenteraad, en de wijze waarop en de mate waarin bij verkiezingen sprake was van 'regelend optreden' (zie deel I van dit paper) bieden echter een mogelijkheid om langs meer indirecte weg het bronnenmateriaal op de eventuele effecten van een accommodatie-politiek te betrappen.

De continuïteit van de bestuurlijke elite

Wat was de relatie tussen de bestuurlijke elite(s) in Delft in de 19e eeuw en de regentenelite - zo men wil de accommoderende elite bij uitstek - ten tijde van de Republiek? Het is moeilijk om op deze vraag een direct antwoord te geven omdat de negentiende eeuwse bestuursstructuur ogenschijnlijk sterk verschilde van die van het ancien régime. Het stadsbestuur van vo'o'r 1795, de Vroedschap, werd niet door de burgers gekozen, maar aangevuld op eigen gezag (formeel werd een dubbeltal opgesteld, van waaruit door het centraal gezag een keuze werd gemaakt). Ook het college van 'Heeren Burgemeesteren' werd door de 'Heeren Veertig-raden' zelf gekozen. In 1795 werd de Vroedschap vervangen door een gekozen instelling, aanvankelijk Provisionele Municipaliteit, later Stedelijke Raad of **Conseil Municipal** geheten, met een **maire** aan het hoofd die eerst door de raad werd gekozen en later door het centraal gezag werd benoemd. Dit betekende een radikale breuk met het verleden. Het politiek bestel van 1816, met zijn gekozen kiescollege enerzijds en zijn via coöptatie samengestelde gemeenteraad anderzijds (zie ook deel I van dit paper) was echter geen direct produkt van de Bataafs-Franse tijd maar een welbewuste poging de draad met het verleden weer op te pakken. Op grond hiervan is het denkbaar dat de continuïteit met de Republiek dieper ging dan men op het eerste gezicht zou verwachten.

In Delft waren in 1816 zo'n 800 personen stemgerechtigd. Dit was ongeveer 5,5 procent van de plaatselijke bevolking. De census voor stemrecht was toen bepaald op 20 gulden die men in de personele en grondbelasting moest hebben bijgedragen. In 1850 was het stemgerechtigde aandeel van de bevolking gedaald tot 4,5 procent

en lag de census inmiddels op 27 gulden. Tot de hoogstaangeslagenen die voor meer dan 105 gulden in de zogenaamde Verponding bijdroegen behoorde in 1816 circa 130 en omstreeks 1850 circa 200 personen; ruim 1 procent van de bevolking. De categorie hoogstaangeslagenen zelf valt weer onder te delen in verschillende subcategorieën naar gelang de hoogte waarin men was aangeslagenen in de rijksbelastingen. Uit onderstaande staat blijkt uit welke belastingcategorieën omstreeks het midden van de eeuw de Kiezers en raadsleden werden gerecruteerd:

Staat I. Verdeling van kiezers en raadsleden naar belastingcategorieën, in 1850

grond-en perso- raadsleden nele belasting abs. proc.	aantal abs. proc.	Kiezers abs. proc.
f.105-200 11 55	142 69	14 46
f.201-300 4 20	40 19	5 17
f.301-400 1 5	13 6	4 13
f.401-500 - -	3 1,5	
f.501-600 4 20	6 3	5 17
≥_f.601 - -	3 1,5	2 7
totaal 20 100	207 100	30 100

bronnen: Lijst van ingezetenen der stad Delft die in de Grond- en personele belasting f.105 en daarboven betalen; Jaarboekje van de Stad Delft voor 1850; Stembiljet, 30 aug.1850(vindplaats Gemeentearchief Delft, voortaan GAD).
toelichting: van e'e'n raadslid heb ik de belastingaanslag niet kunnen achterhalen.

We zien dat tweederde van de hoogstaangeslagenen zich in de onderste (sub)categorie van 105 tot 200 gulden bevond. Slechts de helft van de leden der bestuurlijke elite was echter uit deze groep afkomstig. De hoogsten der hoogstaangeslagenen waren daarentegen sterk oververtegenwoordigd. De bestuurlijke elite in Delft viel dus volledig samen met de welstandselite. Evenals ten tijde van de Republiek gold kennelijk dat de 'Heeren-regeerders' de 'wijsten, treffelijksten en rijksten' onder de burgers moesten zijn.(14).

Van de Delfts bestuurlijke elite waren in 1850 circa 35 personen actief in de gemeentepolitiek (30 leden van het Kiescollege waarin ook 16 van de 21 raadsleden waren opgenomen en de 5 overige raadsleden). Kandidaatstelling kwam bij de verkiezingen van het Kiescollege niet voor. Bij periodieke verkiezingen vulden de stemgerechtigden tien namen in, te kiezen uit een bij het stembiljet ingesloten uittreksel van de Kiezerslijst. Was men 'geenen genoegzamen tijd Stads ingezetenen geweest' of 'verwant aan een Kiezer in den eersten of tweeden graad van bloedverwantschap' dan kon men niet worden gekozen. In de praktijk werden de periodiek aftredende leden altijd herkozen. Het Kiescollege veranderde hierdoor nauwelijks van samenstelling, temeer daar bij overlijden of vertrek(waarbij ook moet worden gedacht aan hen die niet meer aan de censusnorm voldeden en dus niet meer de vereisten bezaten om als kiezer te fungeren), vrijwel altijd een direct familielid van de betrokkene werd gekozen.

De opkomst bij deze verkiezingen schommelde in de jaren `40 rond de 50 procent. Dat wil zeggen dat van de circa 800 verzonden stembiljetten er zo'n 400 goed ingevuld en ondertekend retour werden gezonden(overigens kwam gemiddeld 90 procent van de biljetten terug; 40 procent was echter vaak niet of onjuist ingevuld of niet ondertekend). Periodiek aftredende kandidaten werden met zo'n 250 a` 300 stemmen herkozen. Nieuwgekozenen kwamen echter in het algemeen al met circa 70 stemmen over de streep. Dit kwam omdat de stemmen zich meestal verdeelden over meer dan 100 personen(waarvan overigens slechts een tiental meer dan e'e'n of enkele stemmen behaalde) en een relatieve meerderheid voor verkiezing voldoende was. Over de uitslag van tussentijdse verkiezingen viel dus meestal niets bij voorbaat te zeggen. Bij raadsverkiezingen fungeerden de helft van de Kiezers als kiescollege(de overigen werden uitgeloot). Zij konden hun stem op willekeurig welke der hoogstaangeslagenen uitbrengen, maar meestal werd een lid van het Kiescollege zelf gekozen. Was dit niet het geval, zoals in 1850 bij het aftreden als raadslid van Delfts voormalige katholieke burgemeester mr.H.van Berckel, dan werd meestal een direkt familielid gekozen(in dit geval diens zoon L.A.van Berckel).(15)

In onderstaande staat is het continui"teitsverloop van een zestiental families aangegeven waarvan in 1850 een telg zitting had in de raad en/of het Kiescollege en waarvan tevens in voorgaande jaren telgen in deze bestuurscollege's hadden gezeten. Deze 'raadsgeslachten' vormden de kern van Delfts bestuurselite. Naast hen maakten echter op elk willekeurig moment ook andere notabelen deel uit van het stadsbestuur. Deze deftige burgers, die vaak afkomstig waren uit de justitie"le sfeer(advocaten, rechters, notarissen) of bijvoorbeeld doceerden aan Delfts Koninklijke Academie, kwamen meestal van buitenaf. Sommigen van hen waren in die zin dus geografische nieuwkomers, dit ter onderscheiding van de sociale nieuwkomers die na 1850 in de gemeentepolitiek een rol speelden.

Staat II: continui"teitspatroon van Delftse raadsgeslachten in 1850

 vo'o'r 1795 1795 tot 1816 1816-35
 1836-55 1856-75 1876-95

1.	Van Berckel		*	*	*
2.	Van den Boogaert		*	*	*
3.	Van der Goes- van Naters	*	*	*	*
4.	Graswinckel	*	*	*	
5.	Hartogh Heys		*	*	*
			6.	Hoekwater	
7.	Kleyen van Willigen		*	*	*
8.	Van Koetsveld	*	*	*	*
9.	Van Kranendonk		*	*	*
10.	Van Kuyk			*	*
11.	Maas Geesteranus				*
12.	Van der Mandele		*	*	*
13.	Van Meerten			*	*
14.	Overgauw Pennis	*	*	*	*
15.	Van Stipriaan Lui"scius		*	*	
16.	Wijnaendts			*	*

bronnen: Naamregister van de Wel-Edele Groot Achtbare Heeren-regeerders der Stad Delft etc.in den jaare 1794(collectie:Heerenboekjes,GAD); Naam-register der Leeden van de Regeering der Stad Delft etc. voor den jaare 1809(collectie:Heerenboekjes,GAD);Bouricius, Naamlijst van burgemeesters, raadsleden enz., 1795;1921, jan.1921(manuscript,GAD); Stembiljet 1850(GAD); Jaarboekje voor de Stad Delft,1850(GAD)

Wat we zien in bovenstaande staat is dat slechts een klein aantal families van de bestuurselite omstreeks 1850 al ten tijde van de Republiek deel uitmaakte van het stadsbestuur. De meeste zijn pas in de Bataafs-Franse tijd tot het bestuur doorgedrongen, sommige zelfs pas na de Restauratie. De continuïteit met de regententijd was dus wat hen betreft zeer betrekkelijk.

De meeste magistraten konden zich niet beroepen op `vroede voorvaderen', maar zij gedroegen zich wel als traditionele heren. Bestuursambten werden zoveel mogelijk overgedragen aan telgen van de eigen families, zodat in feite kan worden gesproken van coöptatie. Dit vooral gezien het feit dat verschillende families

onderling waren geparenteerd, zoals de geslachten Van Kuyk - Van Koetsveld, Hoekwater - Maas Geesteranus - Hartogh Heys, en Van der Mandele - Kleyn van Willigen - Van Meerten. Ook op zakelijk terrein bestonden er nauwe onderlinge betrekkingen. Zo dreven bijvoorbeeld telgen van het geslacht Overgaw Pennis met de Wijnaendts een branderij, met de Van den Boogaerts en Van Berckels een Administratiekantoor voor Hollandse Fondsen en met de Van der Mandeles een effectenkantoor, terwijl het raadslid mr. M.A.Wijnaendts tevens nog plaatsvervangend kantonrechter was onder het raadslid mr.C.E.Overgaw Pennis.(16)

Ondanks een relatief sterke vernieuwing van de 19e eeuwse bestuurlijke elite ten opzichte van die ten tijde van de Republiek is er reden om aan te nemen dat de politieke cultuur in de eerste helft van de 19e eeuw sterk accommoderende trekken bezat. Van de polariserende tendenties ten tijde van de patriottentijd viel in deze periode niet veel meer te bespeuren. Zo bestonden er bijvoorbeeld twee socie"teiten, genaamd **Standvastigheid** en **Eensgezindheid**, die teruggingen op de elkaar indertijd fel bestrijdende Oranjegezinde 'Oprechte Vaderlandsche Socie"teit' en de patriotse 'Vaderlandsche Socie"teit', maar inmiddels beide telgen van oorspronkelijk patriotse en oranjegezinde geslachten onder hun leden telden. Trefpunten waren ook de leesgezelschappen, het scherpschutterscollege 'Ridderlijke Confre`rie Diletto ed Arme'(met Z.K.H.de Prins van Oranje als eerevoorzitter), de Maatschappij tot Nut van `t Algemeen, de Maatschappij ter Bevordering van Nijverheid de Hollandsche Maatschappij van Landbouw en de vrijmetselaarsloge 'Silentium'.(17)

Van accommodatie was ook sprake op het politieke vlak. Ook hier viel van onderlinge spanningen binnen de bestuurlijke elite weinig te merken. Van betekenis was vooral de opmerkelijke integratie van de katholieke factie van deze elite binnen het politiek bestel. Tijdens het ancien re'gime waren katholieken uitgesloten van de politieke macht, hoewel verschillende katholieke families tot de top van de welstandselite behoorden. Deze katholieke notabelen kregen in de patriottentijd toegang tot het stadsbestuur en wisten hun politieke invloed na de Restauratie nog te vergroten. Dit gold met name voor de families Van Kranendonk en Van Berckel. Telgen van dit laatste geslacht waren wethouder vanaf het begin van het Koninkrijk en e'e'n van hen bracht het zelfs tot burgemeester(1840-48).(18)

Het kiesrecht en de ondergang van de traditionele bestuurselite

In 1851 werd het Kiescollege afgeschaft en kiesrecht voor de gemeenteraad verleend aan alle mannen van 23 jaar en ouder die voor 30 gulden of meer waren aangeslagenen in de personele, de grond- en nu ook de patentbelasting. Het kiezerscorps bestond dat jaar uit ruim 800 personen. In 1887, was het gegroeid tot circa 1100 personen. Nadat in 1888 de census was verlaagd, beschikten ruim 1600 inwoners over kiesrecht; een aantal dat vlak voor der invoering van het nieuwe kiesstelsel in 1896 was gestegen tot 1800. Het kiezerscorps voor de verkiezingen van de Provinciale Staten en de Tweede Kamer was tot 1888 veel kleiner dan dat van de 'raadskiezers', omdat hiervoor

tot die tijd een dubbele census(60 gulden) gold: circa 500 in 1851 en circa 650 in 1887 (in de overige gemeenten van het hoofdkiesdistrict Delft, uitgezonderd Schiedam, was de census overigens veel lager, namelijk 32 gulden). Nadien bestond er geen onderscheid meer tussen de census voor raads- en kamerkiezers en was de census bovendien landelijk gelijk getrokken.

De ontwikkeling van het kiezerscorps in Delft verliep niet parallel aan die in Nederland in het algemeen. Dit blijkt uit onderstaande staat:

Staat III: Percentage kiesgerechtigden op de totale bevolking

	raadskiezers		kamerkiezers	
	Ned.	Delft	Ned.	Delft
1851	4.50	4.36	2.66	2.62
1860	4.62	4.45	2.75	2.58
1870	4.80	3.80	2.89	2.18
1880	5.05	3.88	3.05	2.32
1888			6.58	5.83
1896			6.22	5.69

bronnen: Joh.de Vries, Het censuskiesrecht en de welvaart in Nederland 1850-1917, **ESHJb**, 34(1971), 211/214; Gemeenteverslagen Delft, desb.jrg.(GAD)

We zien hier dat de Delftse situatie al in 1851 verschilde van de landelijke situatie en dat dit verschil in de komende decennia nog groter werd. De groei van het kiezerscorps verliep veel trager dan de bevolkingsgroei. Nam in het algemeen het aandeel van de kiesgerechtigden in de bevolking toe, in Delft nam het af. Toch was het kiesrecht niet uitsluitend voorbehouden aan de maatschappelijke bovenlaag. Dit gold vo'o'r 1851 al voor de stemgerechtigden voor het Kiescollege. De helft van hen bestond uit ambachtslieden en winkeliers, wat impliceert dat bijna een derde van de kleine burgerij stemgerechtigd was.(19) Ook van de nieuwe categorie kamerkiezers was in 1850 de helft afkomstig uit deze middenlaag.(20) Nog omvangrijker was het aantal kleine neringdoenden onder de raadskiezers. Hier maakten zij bijna tweederde van het totaal aantal kiezers uit.(21)

Voor we dieper ingaan op de gang van zaken bij de verkiezingen is het van belang eens te kijken naar de betekenis van de wijziging van het kiesstelsel voor de positie van de traditionele bestuurlijke elite. In 1850, vlak voor de invoering van directe verkiezingen, waren 12 van de 21 raadsleden afkomstig uit families die al meerdere generaties lang de dienst uitmaakten. Men zou verwachten dat de verandering van het kiesstelsel tot een sterke groei van het aantal nieuwkomers zou leiden. Dit was echter maar in beperkte mate het geval:

Staat IV: Procentueel verloop van het zetelaandeel der raadsgeslachten

1850* 1890	1851~	1860	1870	1880
57 14	59	44	42	32

bronnen: Gemeenteraadsverslagen, desb.jrg(GAD)
toelichting: *vo'o'r de invoering van het nieuwe kiesstelsel; ~na de invoering van het nieuwe kiesstelsel.

De in 1851 geheel `vernieuwde' raad telde slechts 17 leden. Slechts 9 daarvan zaten eerder in de oude raad. Zelfs de burgemeester en e'e'n der twee wethouders waren opgestapt. In personele zin was er dus sprake van een ingrijpende verandering. De nieuwe raadsleden kwamen echter grotendeels uit dezelfde families, zodat de positie van de traditionele elite ongewijzigd bleef. Pas na ` 1851 nam het aandeel van de raadsgeslachten iets af, waarna het zich tot omstreeks 1870 stabiliseerde op een iets lager niveau. Een werkelijke teruggang zette pas in de volgende decennia in. Dit gebeurde echter nog vo'o'r de invoering van het nieuwe kiesstelsel van 1896 en in zekere zin ook al vo'o'r de kieswetwijziging van 1888.

Hieruit valt op te maken dat de ondergang van de traditionele elite niet zondermeer voortvloeyde uit de wijzigingen van het kiessysteem, maar kennelijk verband hield met de politieke praktijk bij de verkiezingen. Het is wat dit betreft interessant eens te kijken naar de situatie in de jaren vijftig enerzijds en de jaren zeventig en tachtig anderzijds, dat wil zeggen naar de momenten waarop het Delftse `herenbolwerk' onder druk kwam te staan.

Het ontstaan van een politiek tweestromenland

Het stelsel van directe verkiezingen bracht de mogelijkheid van een openbare kandidaatstelling met zich mee. Het eerste voorbeeld hiervan was een in december 1849 gehouden `kiezersvergadering' waar de Haagse advocaat mr.W.Wintgens een pleidooi hield voor het behoud van de Indische afdeling van de Delftse Koninklijke Academie en de afschaffing van de de tienden op het platteland(22). Wintgens was een jaar eerder bij de eerste directe verkiezingen volgens het voorlopig kiesreglement door het district Delft in de Tweede Kamer gekozen en was kennelijk vast van plan bij de komende verkiezingen in 1850 daarin terug te komen. Zijn program was conservatief- liberaal en sloot aan bij de behoeften van zowel de Delftse maatschappelijke bovenlaag als de welvarende boeren op het platteland. Meer nog dan met partijbelangen moesten de kandidaten kennelijk rekening houden met districtsbelangen. In de Kamer behoorde Wintgens tot de richting-Van Hall die zich kritisch opstelde tegenover Thorbecke(23).

Bij de kamerverkiezingen in 1848 had Wintgens een overwinning behaald op de katholieke liberaal mr.H.A.A.van Berckel wiens kandidatuur was aanbevolen door het landelijke katholieke orgaan **De Tijd**, dat zich opstelde aan de zijde der Thorbeckianen(24). In het Delftse district voelde de protestantse meerderheid er echter niets voor een vertegenwoordiger van de katholieke minderheid naar de Kamer af te vaardigen(de katholieken maakten in Delft bijna 40 procent uit van het kiezerscorps, maar in het district als geheel was het katholieke aandeel iets minder). Bij de verkiezingen voor de Provinciale Staten in 1850 werd Van Berckel opnieuw verslagen. Naast drie conservatieven(of conservatief-liberalen) die onmiddellijk in de eerste stemming werden gekozen, kwamen echter bij herstemming wel drie protestantse liberalen in het zadel(25). Ook bij de Tweede Kamerverkiezingen van 1850, waarbij Delft voor het eerst als dubbeldistrict fungeerde en dus twee vertegenwoordigers naar het landsbestuur afvaardigde, bleek dat de liberalen niet kansloos waren. Naast Wintgens werd de liberale advocaat mr.K.Poortman, die eerder zitting had voor het inmiddels opgeheven district Schiedam, herkozen. Poortman was aanbevolen door de vanuit de hoofdstad opererende **Kiesvereniging voor de katholieken van Nederland**, waarvan Van Berckel de regionale contactman was. Poortman was protestant en daarin lijkt het geheim van zijn succes te hebben gelegen.(26)

De katholieken hebben na 1850 voorlopig geen eigen kandidaten meer gesteld. Bij de Staten- en Kamerverkiezingen steunden zij in de jaren `50 de meer vrijzinnige protestantse kandidaten. Dezen ontbrak het echter aan een zelfstandige kiesvereniging. De achter de staatkundige scheidslijn tussen conservatief en liberaal schuilgaande kerkelijke tegenstelling tussen protestant en katholiek heeft kennelijk de politieke organisatie van liberalen in de weg gestaan. Ook aan conservatief(-liberale) zijde had men op dit punt echter nog niet veel vorderingen gemaakt. Dat bleek bij de eerste directe gemeenteraadsverkiezingen in september 1851.

Het eerste teken van politieke actie was een op 1 augustus 1851 in de **Delftsche Courant** geplaatste advertentie gericht tot de Delftse kiezers, `zijnde dit een ieder die f.30,00 belasting betaalt', waarin werd opgeroepen het voorbeeld van andere steden te volgen en zich te verenigen met het doel bij de komende raadsverkiezingen "Mannen in aanmerking [te laten komen], die bekend staan van bij de werkdadige vooruitgang te willen, ook de gezindheid bezitten, om door de beginselen des Christendoms, een krachtigen invloed op hunne handelingen in het Stadsbestuur uit te oefenen". Men werd verzocht zich aan te melden bij de boekdrukker N.J.Overvoorde, waarna gezamenlijk over de aanstaande keuzen zou worden beraadslaagd. De Overvoorde's behoorden als winkeliers, tuinzaadhandelaren en pensionhouders tot de gegoede burgerij. Maar liefs drie telgen van deze familie waren omstreeks deze tijd lid van het college van notabelen van de hervormde kerk; e'e'n van hen was zelfs al doorgedrongen tot het Kiescollege.

Of van deze poging om zich politiek te verenigen, iets is terechtgekomen, is niet duidelijk. Wel werd twee weken later een nieuwe oproep tot de kiezers gedaan zich te organiseren, ditmaal van vermoedelijk liberale zijde. Als `grondbeginselen' werden nu voorgesteld om ten eerste "de leden der tegenwoordige gemeenteraad weder intekiezen, tenminste in zoverre als dit met hunne levensjaren

en het waarachtig belang der stad is overeen te brengen"(sic) en "ten tweede en hoofdzakelijk zooveel mogelijk alle standen in den Raad te doen vertegenwoordigen", waarbij werd gedoeld op personen "die handel en fabriekwezen, regten en geneeskunde, opvoeding, onderwijs en schoone kunsten, administratie en armwezen, waardiglijk kunnen voorstaan". Men zat echter met een schijnbaar onoverkomenlijk probleem: "Zij die hunne namen onder oproepingen schrijven, worden reeds dadelijk verdacht zich op den voorgrond te willen stellen". Om allerlei kuiperijen en machinaties te voorkomen en de verkiezingen in volle openbaarheid te doen plaatsvinden, deed men een oproep tot een onkreukbaar raadslid dat zelf niet voor een verkiezing in aanmerking wenste te komen, om een kiezersvergadering uit te schrijven. Waarschijnlijk dacht men hierbij aan het katholieke raadslid dr.P.J.van Kranendonk die begin september per advertentie liet willen niet in de nieuwe raad gekozen te willen worden.

Hoe het ook zij, tegen het tijdstip van de verkiezingen was nog geen enkele kiesvereniging opgericht. We`l waren er verschillende lijsten met kandidaten rondgezonden waarop ofwel de namen van verschillende liberale voormannen (onder wie de burgemeester en e'e'n der wethouders) ofwel de namen van enkele hervormde notabelen ontbraken of verkeerd waren gespeld (een foutief geschreven naam werd in Delft als ongeldig beschouwd!) Ook waren geruchten in omloop gebracht over geheime kuiperijen en het niet verkiesbaar zijn van verschillende kandidaten.

Bij de eerste stemming was sprake van een zeer hoge opkomst en een zeer chaotisch stemgedrag. Er werden maar liefst 675 geldige stemmen uitgebracht (op een totaal van 807 kiezers), verdeeld over meer dan 225 kandidaten! Acht personen behaalden een volstreekte meerderheid (338 of meer stemmen). Dit waren allen zittende raadsleden en stuk voor stuk telgen der oude raads geslachten. De overige raadsleden die niet tot de gezeten families behoorden, deden het veel slechter. Onder de achttien personen die in herstemming kwamen voor de negen overige zetels, waren slechts vijf raadsleden waarvan er slechts e'e'n, de katholiek Van Kranendonk die te kennen had gegeven niet voor een zetel in aanmerking te willen komen, tot de oude notabelen elite behoorde. De kandidaten waren te onderscheiden in drie groepen. Ten eerste een vijftal telgen van raads geslachten die zelf nog niet op het pluche waren terechtgekomen. Ten tweede een zestal personen die weliswaar niet tot de oude geslachten behoorden maar in voorgaande jaren al wel waren doorgedrongen tot de gelederen van het Kiescollege (twee van hen ook al tot de raad) en de hecht met het establishment verbonden Hervormde Kerk. Ten derde tenslotte een vijftal katholieken, waarvan er drie (onder wie Van Kranendonk) eerder in de raad hadden gezeten, maar twee volkomen nieuwkomers waren (zij ontleenden hun bestuurlijke ervaring hoofdzakelijk aan werkzaamheden op het terrein van de armenzorg). Nieuwkomers waren ook de twee overige personen waarvan de kerkelijke en sociale status moeilijk is vast te stellen. (27)

Bij de herstemming twee weken later was het animo van de kiezers nog niets verminderd. Ditmaal werden 667 stemmen uitgebracht, nu uitsluitend verdeeld over de in herstemming gekomen kandidaten. Het resultaat was dat vertegenwoordigers van alle `richtingen', te weten drie leden uit het notabelen milieu, drie `hervormden

burgers' en drie katholieken, in het politieke zadel werden geholpen. Met het al in de eerste ronde gekozen katholieke raadslid L.A. van Berckel (een broer van mr. H.A.A. van Berckel) beschikten de katholieken daarmee over 4 zetels in de 17 leden tellende raad. Als minderheid waren zij nog wel iets ondervertegenwoordigd, maar van openlijke discriminatie kon niet worden gesproken, temeer daar Van Berckel onmiddellijk tot wethouder werd verkozen. Kennelijk beheerste de tegenstelling tussen protestantisme en katholicisme, die bij de Staten- en Kamerverkiezingen in de voorgaande jaren een rol had gespeeld, nog niet volledig het lokale politieke toneel. De kiezers schikten zich nog in de traditie van accommodatie die zo kenmerkend was geweest voor de eerste helft van de 19e eeuw.

In de literatuur overheerst het denkbeeld dat de kiezers in de jaren na 1848 nog weinig politiek bewust waren en het corps censuskiezers eerder nog te ruim dan te krap was genomen. Vele kiezers zouden geen gebruik hebben gemaakt van hun kiesrecht of slaafs het advies van enige 'Geachte Kiezers' hebben gevolgd.(28) In Delft zagen we echter dat van politieke inertie geen sprake was. Het voornaamste probleem was dat men niet tot de oprichting van een kiesvereniging kon komen. De stemmen werden hierdoor over personen van zeer verschillende richting verdeeld, zodat het leek alsof politieke strijd geheel ontbrak. Op lokaal niveau waren het de katholieken die hiervan als minderheid het meeste voordeel trokken. Maar deze situatie duurde niet lang.

Toen in april 1853 het kabinet-Thorbecke viel, ontbond het nieuwe kabinet-Van Hall de (in meerderheid liberale) Tweede Kamer. Als gevolg hiervan werden eind mei 1853 nieuwe verkiezingen gehouden. In Delft betekende dit dat men opnieuw moest stemmen over twee kandidaten. In 1851 was door de kiezers zowel een conservatief(-liberaal) als een liberaal naar de Kamer gezonden. Een dergelijk compromis leek nu niet meer mogelijk. Dit versterkte de noodzaak van een politieke mobilisering van het electoraat.

Begin mei 1853 verscheen in de **Delftsche Courant** een advertentie waarin melding werd gemaakt van de oprichting van een kiesvereniging, **Koning en Vaderland** genaamd. De kiesvereniging stond in nauwe verbinding met de terzelfdertijd in Utrecht opgerichte **Algemeene Vereeniging ter bevordering van de Protestantische Belangen onder de zinspreuk 'Koning en Vaderland'**, waarvan de hoogleraar in de chemie G.J. Mulder de leiding had.(29) Voorzitter was de directeur van Delfts Koninklijke Academie dr. G. Simons, evenals Mulder een vriend van Koning Willem III, die in 1856 nog korte tijd optrad als minister van Binnenlandse Zaken in het kabinet-Van der Brugghen. Simons was een geografische nieuwkomer in het Delftse politieke milieu, maar dat gold niet voor de overige bestuursleden. De penningmeester was het notabele raadslid mr. J.E. van der Mandele en secretaris was de advocaat en docent aan de Koninklijke Academie mr. M.A.M. 's Gravesande Guicherit, wiens familie al tijdens de Republiek publieke ambten in de stad bekleedde. De 'Utrechtse factie' was dus in Delft nauw gelieerd met de traditionele bestuurselite. Het betrof hier niet, zoals meestal wordt aangenomen, een machteloos clubje politieke dilettanten(30). De zogenaamde Groot-Protestantse Partij was in Delft werkelijk een grote protestantse partij.

De kracht van Delfts eerste politieke kiesvereniging bleek al op de oprichtingsvergadering die door 165 kiezers werd bijgewoond. Het doel van de vereniging was om de komende verkiezingen in 'protestantse zin' te leiden. Dit doel zag men kennelijk veiliggesteld bij Wintgens die met algemene stemmen tot kandidaat werd gekozen. Poortman behaalde echter niet meer dan enkele stemmen. Met 157 stemmen werd het raads- en Statenlid mr. C. Hoekwater gekozen. Van de kamerkiezers in Delft had meer dan een derde aan deze voorverkiezing deelgenomen en dat bleek voldoende om de werkelijke verkiezingen te beheersen. Niet alleen Wintgens maar ook Hoekwater werd al bij de eerste stemming gekozen (de eerste met 1443 van de 2111 in het district geldig uitgebrachte stemmen, de tweede met 1148 stemmen).

Een maand later liet Koning en Vaderland opnieuw van zich horen bij een Provinciale Statenverkiezing die nodig was om de vacature op te vullen die was ontstaan met het vertrek van Hoekwater naar de Kamer. Bij de officiële verkiezing werd de groot-protestantse kandidaat mr. J. E. van der Mandele met 223 van de 419 geldig uitgebrachte stemmen gekozen. De meer vrijzinnige kandidaat Jhr. mr. A. van der Goes van Naters verkreeg 172 stemmen.

Opnieuw een maand later, in juli 1853, kreeg de nieuwe kiesvereniging een kans haar krachten te meten tijdens de periodieke gemeenteraadsverkiezingen. Op de kiezersvergadering die hiertoe werd uitgeschreven werden vijf van de zes aftredende raadsleden tot kandidaat gekozen. Het schijnbaar automatisme waarmee dit ging leek allesbehalve te wijzen in de richting van politieke strijd. J. A. de Jonge heeft hieruit afgeleid dat Koning en Vaderland een algemene vereniging was, waarvan over de politieke kleur weinig viel te zeggen⁽³¹⁾. Pas bij een nadere beschouwing blijkt dat de kiesvereniging wel degelijk een politiek of liever kerkelijk oogmerk had. De gekozen kandidaten bestonden op e'e'n hervormde nieuwkomer na (de tuinzaadhandelaar G. Overvoorde) uitsluitend uit notabelen (te weten wethouder mr. J. van Kuyk, notaris J. Verne'e en mr. J. E. van der Mandele en diens zakelijke partner als commissionair in effecten mr. C. E. Overgaauw Pennis) Het enige aftredende raadslid dat niet bij de kiezers werd aanbevolen was een katholiek. Weliswaar stelde deze zich niet herkiesbaar, maar als zijn plaatsvervanger had zich dr. J. J. van Kranendonk aangediend, dezelfde die in 1851 kenbaar had gemaakt niet meer in de raad te willen komen. Koning en Vaderland koos echter voor de hervormde graanhandelaar A. van der Leeuw. Daarmee werd openlijk gebroken met de traditie van accommodatie die nog in 1851 had borg gestaan voor een ruime vertegenwoordiging van de katholieke minderheid.

Bij de uiteindelijke stemming werden 580 geldige stemmen uitgebracht, verdeeld over 80 personen. Hoewel de opkomst lager was dan in 1851 (toen het ging om een verkiezing van de gehele raad) was het stemgedrag veel minder chaotisch. Er viel een duidelijk patroon te bespeuren. Twee notabelen (Overgaauw Pennis en Van Kuyk) werden met circa 470 stemmen gekozen, Van der Mandele en beide andere raadsleden met zo'n 350 stemmen, terwijl Van der Leeuw met circa 300 stemmen tot raadslid werd gekozen. Van Kranendonk en drie protestantse liberalen die elk circa 200 stemmen op zich verenigden, vielen af. De krachtsverhouding tussen de verschillende richtingen was daarmee aangegeven. Door de uitsluitingstaktiek van Delfts groot-protestantse kiesvereniging was een uitkomst als die in 1851

waarbij zowel hervormden als katholieken en zowel conservatieven als liberalen werden gekozen, onmogelijk geworden. Interessant is bovendien dat Van Kranendonk als katholiek niet hoger scoorde dan de protestantse liberalen. Hieruit kan waarschijnlijk wel worden opgemaakt dat de katholieke kiezers de voornaamste electorale basis van de liberalen vormden.

In de volgende jaren zijn twee tendenties merkbaar. De eerste was dat de liberale kiezers steeds vaker thuisbleven en dat geen vrijzinnige kandidaten meer werden aanbevolen wanneer duidelijk was dat ze geen kans maakten. Dit was vooral het geval bij periodieke verkiezingen. De tweede tendentie was dat Koning en Vaderland ondanks een blijvende aantrekkingskracht op het kiezerscorps zijn greep daarop verloor, waardoor vrijzinnige kandidaten soms onverwachts kans van slagen hadden. Dit bleek bijvoorbeeld bij tussentijdse raadsverkiezingen in 1856 na het vertrek van Van der Goes van Naters en van burgemeester(en raadslid) C.Maas Geesteranus(die als burgemeester was opgevolgd door Van Kuyk). De circa 160 kiezers die ter vergadering bijeenkwamen wezen ter opvolging van de eerste de hervormde arts A.A.Ku"ller als kandidaat aan en voor de tweede diens broer de notabele lakenfabrikant mr.J.A.Maas Geesteranus . Maas werd echter slechts met 97 en Ku"ller met 88 stemmen tot kandidaat gekozen. Weliswaar behaalde Maas bij de echte verkiezing met 470 van de 575 geldig uitgebrachte stemmen nog een mooi resultaat, maar Ku"ller werd verslagen door de liberale docent aan de Koninklijke Academie D.J.Storm Buysing.

Tegen het einde van de jaren vijftig gebeurde het steeds vaker dat kandidaten die binnen Koning en Vaderland onvoldoende stemmen op zich wisten te verenigen, buiten de kiesvereniging om werden aanbevolen. De kiezersvergaderingen verloren hierdoor het karakter van een voorverkiezing. Hoewel de groot-protestantse richting nog altijd de meerderheid vormde, bracht dit meer speelruimte voor de liberale minderheid met zich mee. Met name de herstemmingen zorgden hierbij voor verrassingen. Zo kwamen bij tussentijdse raadsverkiezingen in 1858 drie conservatieven met elkaar in herstemming voor de vervulling van twee vacature's. De aard van het kiesstelsel werkte deze merkwaardige situatie in de hand. De kiezers stemden namelijk afzonderlijk voor beide vacature's, waarbij het, zoals in dit geval, kon voorkomen dat bij beide stemmingen dezelfde persoon de meeste stemmen op zich verenigde, echter zonder een absolute meerderheid te verwerven. Dit betekende dat deze kandidaat in herstemming mocht meedingen in de strijd om de vervulling van beide vacatures, waarbij de mogelijkheid bestond dat hij beide zetels zou veroveren. Dit was ook werkelijk geval. De procedure was nu dat de gekozene bedankte voor de benoeming waarvoor hij de minste stemmen had behaald, waarna ter vervulling van de opnieuw vrijgekomen plaats een nieuwe tussentijdse verkiezing werd uitgeschreven. Dit leverde een interessante situatie op. Bij de eerste stemming verkregen ditmaal twee liberalen de meeste stemmen en vielen de conservatieve kandidaten af, zodat nu twee liberalen met elkaar in herstemming kwamen. Voor de conservatieven was het zaak dat de meest radicale van deze twee, de secretaris van het Hoogheemraadschap Delfland, G.H.Landmeter (die bij de eerste stemming de meeste stemmen had verkregen) van een overwinning werd afgehouden. Zij adviseerden de kiezers daarom op de deftige arts dr.H.M.de Witt Hamer te stemmen. Deze liberale heer zegevierde

hierdoor onverwachts toch nog over de nieuwkomer Landmeter. Van betekenis was hier het feit dat de conservatieve kiesvereniging meehielp aan de verkiezing van een vertegenwoordiger van de liberale minderheid (zij had zich ook afzijdig kunnen houden en de kiezers kunnen adviseren bij de herstemming thuis te blijven). Moeten we dit beschouwen als een vorm van accommodatiegedrag van de meerderheidsstroming? In dit geval lijkt het daar wel op, maar later, zoals we nog zullen zien, ontaarde dergelijk gedrag bij herstemmingen in regelrechte manipulatie.

Bij een verdeling van stemmen over meerdere kandidaten van de meerderheidsstroming bezat een gedisciplineerd optredende minderheid een vrij grote kans op succes. Het vigerend kiesstelsel werkte, met name wanneer minderheidskandidaten tegenover elkaar in herstemming kwamen, een zekere geneigdheid tot accommodatie van de zijde van de meerderheid in de hand. Men zou ook kunnen zeggen: zij kozen wanneer het niet anders kon eieren voor hun geld. De meerderheid was dus niet in staat de raad volledig naar haar hand te zetten. Dit blijkt uit onderstaande staat:

Staat V: samenstelling van de gemeenteraad

	conservatieven	liberalen	katholieken
1851	10	3	4
1860	12	3	2

bronnen: gemeenteraadsverslagen(GAD), advertenties Delftsche Courant(GAD)

De kracht van Koning en Vaderland lag in de periodieke verkiezingen. Hier hadden minderheidskandidaten niets in te brengen en werden de zittende raadsleden en eventuele andere door de kiesvereniging gestelde kandidaten steeds bij de eerste stemming gekozen. Deze verkiezingen waren dan ook aanmerkelijk minder gepolitiseerd dan de tussentijdse verkiezingen. Een opkomst van om en nabij de 60 procent die bij dit laatste type verkiezingen normaal was, werd spoedig bij de gewone verkiezingen niet meer gehaald. Deze dalende tendens in de opkomstcijfers lijkt zich, zoals we hieronder zien, niet te hebben beperkt tot Delft, hoewel het niveau van de opkomst als zodanig hier vergelijkenderwijs bijzonder hoog was:

Staat VI: Opkomstpercentages bij de eerste stemming van de periodieke gemeenteraadsverkiezingen

	1851	1853	1855	1857	1859
1861					
Amsterdam	57	26	21	21	14
Utrecht	67	39		47	34

bronnen: voor Amsterdam, Th.van Tijn **Twintig jaren Amsterdam**, Amsterdam 1965,145-6; voor Utrecht J.H.von Santen, Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw(1840-1860), **Jaarboek Oud Utrecht**, 1985,142/153/159; voor Delft processen-verbaal van gemeenteraadsverkiezingen, Secretarie-archief(GAD)

Het ontstaan van een politiek driestromenland

Vanaf 1859 werd de rol van Koning en Vaderland overgenomen door een nieuwe conservatieve kiesvereniging **Eendracht maakt Macht**, die zich presenteerde als een vereniging van kiezers 'uit verschillende maatschappelijke standen'. In het bestuur zaten telgen van oude raadsgeslachten als de gemeentesecretaris P.J.van der Colff van Hoogeveen en de deftige boter- en kaashandelaar J.van der Chijs, hervormde nieuwkomers onder wie Ku"ller en de korenmolenaar P.van Rhijn en enkele meer vrijzinnige nieuwkomers zoals de stadsbibliothecaris en docent aan de Koninklijke Academie D.Buddingh die zich had laten kennen als een fel tegenstander van het bijzonder onderwijs, met name dat van de katholieken. Ook voor deze vereniging gold dat zij het politiek toneel volledig beheerste bij periodieke verkiezingen maar regelmatig het pleit verloor bij tussentijdse verkiezingen. Deze tendens werd versterkt nadat in 1865 een liberale kiesvereniging, **Nederland** werd opgericht, waarin protestanten(als Landmeter en de met de Van der Mandeles verzwagerde arts H.J.van Blommesteijn) samenwerkten met notabele katholieken(onder wie de katholieke armbestuurder C.F.van Berckel) en waarin tevens verschillende orthodoxe protestanten een tehuis vonden(zoals de 'Reveilman' A.F.L.Bichon van Ijsselmonde). Enigen van hen scheidden zich echter in 1866 af en richtten de antirevolutionaire kiesvereniging **Nederland en Oranje** op, die in de praktijk samenging met **Eendracht maakt Macht**.

De liberalen wisten hun positie in de volgende jaren aanmerkelijk te versterken, terwijl met conservatieve steun ook enkele antirevolutionairen(onder wie Bichon) doordrongen in de raad. Deze wijziging van de onderlinge krachtsverhoudingen kwam duidelijk aan het licht in 1873 toen niet alleen de conservatieve burgemeester Van Kuyk plaatsmaakte voor een liberaal, F.M.de Vries van Heys, maar de liberalen tevens voor het eerst kans maakten bij de periodieke verkiezingen de conservatieven terug te dringen. Het versterkt e'lan der liberalen blijkt uit het feit dat Nederland van de zeven aftredende raadsleden er slechts drie als eigen kandidaten overnam. Dit waren de liberale wethouder en notaris A.M.Schagen van Leeuwen, de antirevolutionair Bichon en P.Maas Geesteranus - de zoon van het voormalige conservatieve raadslid J.A.Maas Geesteranus, terwijl voor de raadszetel van Van Kuyk

A.J.Hoekwater, de zoon van het voormalige raads- en kamerlid C.Hoekwater, werd aanbevolen. Tot de overige kandidaten behoorden de grondbezitter J.D.Viruly en twee jong-liberalen, de leerlooier P.C.Lans en de vrijzinnige hervormde predikant W.C.E.Koch. Eendracht maakt Macht beval daarentegen alle aftredende raadsleden bij de kiezers aan (te weten naast de drie bovengenoemden twee conservatieven onder wie Van Rhijn en de antirevolutionair H.J.Hoogeveen, een olieslager), terwijl voor de vacature Van Kuyk de antirevolutionaire wijnkoper A.Oskam kandidaat werd gesteld.

De situatie was in vergelijking met de voorgaande jaren aanmerkelijk veranderd. De liberalen bevonden zich niet langer in het offensief tegen de gevestigde elite, maar fungeerden inmiddels evenals de conservatieven als een stroming waarbinnen gezeten families en nieuwkomers accommodeerden. Deze vorm van accommodatie voltrok zich echter binnen de eigen kiesvereniging. Naar buiten toe was daarentegen sprake van een sterke mate van politisering, ongeveer op de wijze waarop in de jaren vijftig door de groot-protestantse kiesvereniging Koning en Vaderland tegen de katholieken was opgetreden: de herverkiezing van zittende raadsleden werd afhankelijk gemaakt van de richting die zij vertegenwoordigden. Ditmaal was echter ook aan liberale zijde de verstandhouding met de katholieken niet erg goed meer. Het proces van clericalisering in roomse kring en de radikalere opstelling van de liberalen op onderwijsgebied had hiertoe bijgedragen(32). Noch van conservatieve, noch van liberale zijde werden katholieke kandidaten gesteld. De politieke strijd beperkte zich tot de protestantse gelederen; een situatie die tevens in de hand was gewerkt door de vanaf het einde van de jaren zestig krachtiger wordende richtingenstrijd binnen de hervormde kerk.

Desalniettemin was er sprake van een forse opkomst. Maar liefst 546 kiezers brachten een geldige stem uit. De uitslag van de eerste stemming was echter een complete verrassing. De meeste stemmen(521) behaalde Bichon, die zowel door de liberalen als door de conservatieven was aanbevolen. In zijn kielzog kwam Maas(521 stemmen). De aftredende wethouder Schagen, die eveneens door beide kiesverenigingen was aanbevolen, behaalde echter niet meer dan 327 stemmen, nauwelijks meer dan Hoogeveen die slechts van Eendracht maakt Macht steun had ondervonden(hij kreeg 301 stemmen). Van de drie nieuwe liberale kandidaten werd slechts Koch(met 445 stemmen) bij eerste stemming gekozen. Winnaar van de eerste stemming waren dus niet de liberalen maar de antirevolutionairen. De conservatieven met behulp waarvan zij in het zadel waren geholpen, deden het echter veel slechter. De twee conservatieve raadsleden kwamen met 139 en 125 stemmen niet eens in aanmerking voor herstemming. In herstemming kwamen Hoekwater met de conservatief J.C.F.Baron van Heerdt voor de vacature Van Kuyk en de liberalen Lans en Viruly(die respectievelijk 219 en 199 stemmen behaalden) met twee andere liberalen, te weten het ex-raadslid Van der Goes van Naters en mr.P.Post Uiterweer (die respectievelijk 200 en 187 stemmen kregen). Beiden waren buiten de kiesverenigingen om door `Eenige Kiezers'aanbevolen. Spoedig bleek dat het hier ging om conservatieven die op deze wijze trachtten de stemmen der liberale kiezers over meerdere kandidaten te verdelen(zodat de eigen kandidaten meer kans van slagen hadden). Van der Goes en Post lieten dan ook weten een benoeming niet te zullen aannemen. Precies om

die reden werden zij echter bij de herstemming door de conservatieve kiesvereniging als kandidaten overgenomen. De leiding van Nederland reageerde furieus en riep de kiezers op "nu het blijkt dat er in het geheim gekuipt en gewerkt wordt, dat werk der duisternis te helpen keeren en als e'e'n man op te komen" en te verhinderen dat het 'plannetje van enige woelzieke en eierzuchtige intriguanten' om door op onverkiesbare kandidaten te laten stemmen, "eene vrije stemming te verkrijgen en dan gelegenheid te vinden hunne vriendjes, die men door de voordeur heeft uitgezet, door de achterdeur weer binnen te smokkelen", succes zou hebben.(33)

De conservatieven slaagden echter gedeeltelijk in hun opzet. Weliswaar werd Hoekwater (met 342 tegen 248 stemmen) in de raad gekozen, en kon ook Viruly (die 328 stemmen behaalde) zitting nemen, maar Lans kwam met 291 stemmen ten opzichte van Van der Goes met twee stemmen tekort, zodat de laatste werd verkozen. Van der Goes hield echter woord en bedankte voor zijn benoeming, waardoor opnieuw een verkiezing moest plaatsvinden. De stemming was nu weer vrij. Nederland schoof uiteraard opnieuw Lans naar voren, maar deze moest het nu opnemen tegen het bij de eerste stemming afgefallen conservatieve raadslid Van Rhijn, wiens kwaliteiten door Eendracht maakt Macht breed werden uitgemeten. De eigenaardigheid van het kiesstelsel droeg er toe bij dat Lans die aanvankelijk 60 stemmen meer op zich had verenigd dan Van Rhijn bij deze nieuwe stemming (mede omdat nu geen antirevolutionaire kandidaten werden gesteld) met 50 stemmen verschil (241 tegen 291) werd geklopt. Door 'vrije' liberale kandidaten te pousseren waren de conservatieven dus in staat de liberale opmars in te dammen en hun eigen posities zoveel mogelijk te behouden.

Vanaf deze tijd waren de liberalen de grootste politieke stroming. Maar zij vormden niet 'de' meerderheid. Tegenover hen ontstond een nieuw machtsblok waarin hun voormalige 'Papo-Thorbeckiaanse' bondgenoten een voorname rol speelden. In 1875 werd de katholieke kiesvereniging **Recht voor Allen** opgericht, onder voorzitterschap van de voormalige liberaal C.F. van Berckel. Deze zocht onmiddellijk samenwerking met de conservatieven. Eendracht maakt Macht dat al langer samenwerkte met de antirevolutionairen kon deze steun bij haar machtsstrijd met de liberalen goed gebruiken. De traditionele groot-protestantse aanhang van deze kiesvereniging was de samenwerking met de 'ultramontanen' echter een doorn in het oog en zocht steeds meer een tehuis bij de liberalen. De kiesvereniging Nederland kreeg hierdoor een meer protestants zowel als aristocratisch karakter.(34)

Bij de periodieke gemeenteraadsverkiezingen van 1875 moesten de liberalen tonen wat ze waard waren. In herstemming waren namelijk vier liberalen (onder wie Landmeter en Van Blommesteijn) naast de conservatief Ku'ller en de katholieke wethouder L.A. van Berckel. Nederland steunde alle kandidaten behalve Ku'ller, in wiens plaats Lans werd aanbevolen. Eendracht maakt Macht steunde naast Ku'ller en Van Berckel slechts Landmeter en Van Blommesteijn. Tegenover de twee andere liberale raadsleden werd de conservatief dr. E. Pijnacker Hordijk en de antirevolutionair Oskam aanbevolen. Nederland en Oranje dat nu voor het eerst bij de raadsverkiezingen met een eigen lijst uitkwam, ondersteunde slechts de raadsleden Van Berckel en Ku'ller en beval naast Pijnacker Hordijk en Oskam

nog twee antirevolutionaire kandidaten aan. Recht voor Allen deed hetzelfde, hoewel de conservatief Baron van Heerdt in de plaats van e'e'n der antirevolutionairen naar voren werd geschoven.

De kiezers beseften wat er op het spel stond. Bij de eerste stemming brachten maar liefst 669 van de 891 stemgerechtigden een geldige stem uit. De absolute winnaar was wethouder Van Berckel die niet minder dan 600 stemmen op zich verenigde. Ku'ller kreeg er circa 400, terwijl Landmeter en Van Blommesteijn respectievelijk 338 en 329 stemmen behaalden. Alleen de eerste van hen was daarmee direct gekozen. De twee overige liberale raadsleden behaalden respectievelijk 314 en 309 stemmen. Voor de laatste was dit onvoldoende om in herstemming te komen, daar Pijnacker Hordijk circa 350 en twee van de drie antirevolutionairen respectievelijk 340 en 320 stemmen op zich verenigden. Zelfs de derde antirevolutionair kwam met 290 stemmen nog boven Lans die 250 stemmen behaalde (de eerstvolgende kandidaat, Baron van Heerdt kreeg overigens maar 19 stemmen, waaruit blijkt dat aan katholieke zijde de volgzaamheid van de kiezers nog te wensen over liet!) De liberalen waren dus verpletterend verslagen. Ee'n van hun raadsleden was al bij voorbaat van herverkiezing uitgesloten, terwijl twee anderen, Van Blommesteijn en de deftige boterhandelaar F.C.Kleyn van Willigen, om hun plaats moesten strijden met twee antirevolutionaire nieuwkomers.

De opkomst bij de herverkiezingen was nog groter dan bij de eerste stemming. Ditmaal werden 784 geldig uitgebrachte stemmen geteld. De overwinning werd geboekt door de antirevolutionairen met respectievelijk 427 en 393 stemmen. De liberalen behaalden 381 en 360 stemmen. De meerderheidsstrooming was dus verslagen door een coalitie van gedisciplineerd optredende minderheden die gezamenlijk een meerderheid vormden. Uit de opkomstcijfers blijkt dat ook de katholieke kiezers (circa 40 procent van het electoraat) een stem uitbrachten, hoewel niet precies valt na te gaan in welke mate zij hun stem aan liberale dan wel conservatief- antirevolutionaire kandidaten schonken. Hoezeer de periodieke verkiezingen na een tijdelijke inzinking rond 1870 waren gepolitiseerd blijkt uit onderstaande tabel waarin opnieuw een vergelijking met de situatie in Amsterdam is opgenomen (voor Utrecht ontbreken gegevens):

Staat VII: Opkomstpercentage bij de eerste stemming van gemeenteraadsverkiezingen

		1863	1865	1867	1869	1871
1873	1875					
Amsterdam		18	17	29	29	30
40	25					
Delft		69	51	56		38
62	75					

bronnen: zie tabel opkomstcijfers boven

toelichting: van de uitslag in 1869 ontbreekt het proces-verbaal.

Op het eerste gezicht lijkt het alsof de conservatieven in de jaren zeventig profiteerden van de samenwerking met katholieken en antirevolutionairen. Immers beide confessionele stromingen plaatsten zich aan hun zijde in de strijd tegen de liberalen. Een nadere beschouwing leert echter dat hier een nuance moet worden aangebracht. Het waren uitsluitend de conservatieve raads- en kamerleden (tot 1868 Hoekwater en Wintgens, opgevolgd door J.L.Nierstrasz en Van Kuyk en na 1875 in de plaats van de laatste Jhr.F.de Casembroot) die bij verkiezingen van de steun der kerkelijke partijen profiteerden. Voor de conservatieve kiesvereniging en daarmee voor het conservatisme als politieke stroming werkte de samenwerking met de confessionelen als een boemerang. De traditionele groot- protestantse achterban vond immers steeds meer een tehuis bij de liberalen, terwijl activiteiten op het gebied van de mobilisering en organisatie van de kiezers aan antirevolutionaire en katholieke kant een toestroom van kiezers uit beide kampen in conservatieve richting niet erg waarschijnlijk maakte. De grenzen tussen de verschillende stromingen waren al te zeer verhard. Het gevolg hiervan was dat de aanhang van de conservatieve kiesvereniging sterk ineen schrompelde. Dit kwam tot uitdrukking bij de kamerverkiezingen van 1877. Dit was de eerste keer dat conservatieven en katholieken elk met een eigen (conservatieve)kandidaat uitkwamen (de antirevolutionairen kwamen bij de eerste stemronde altijd al met eigen kandidaten), zodat de onderlinge verhouding van de verschillende richtingen goed valt vast te stellen. De conservatieven in het Delftse district beschikten, naar bleek, over een aanhang die niet groter was dan 2 procent van het kiezerscorps. De antirevolutionairen mobiliseerden 17 en de katholieken 39 procent van het electoraat. De liberalen waren met 42 procent de grootste stroming en wisten ook bij de herstemming het pleit in hun voordeel te beslechten. Daarmee werd voor het eerst sinds 1851 door het Delftse district een liberaal afgevaardigd naar 's lands vergaderzaal. Het conservatieve e'chec maakte zoveel indruk dat Eendracht maakt Macht voortaan niets meer van zich liet horen.

Tot nog toe hebben we dus gezien dat een minderheid op twee manieren in staat was een meerderheid van een overwinning af te houden. In de jaren zestig was de liberale minderheid in staat door te dringen in de gemeenteraad op momenten waarop de conservatieve meerderheid haar stemmen verdeelde over meerdere kandidaten (dit was vooral het geval bij tussentijdse verkiezingen). Toen de liberalen in de jaren zeventig zelf een meerderheid vormden (en in staat waren ook bij periodieke verkiezingen winst te boeken), waren het de conservatieven - inmiddels zelf een minderheid geworden - die trachtten de stemmen van de (liberale)meerderheid over meerdere (liberale)kandidaten te verdelen (zoals in 1873). Naast deze tactiek bestond er echter een tweede die minstens zo effectief was: de onderlinge samenwerking van verschillende minderheden tegenover de meerderheid. Dit zagen we voor het eerst in de jaren vijftig bij de liberalen en katholieken die zich verenigden tegenover de conservatieven. Het is hier echter de vraag of men van afzonderlijke minderheden kan spreken. De katholieke voormannen waren immers zelf

bestuurder van de liberale kiesvereniging, die electoraal vrijwel volledig op katholieke kiezers steunde. Men zou hier dus kunnen spreken van een vorm van accommodatie binnen een kiesvereniging. Een tweede vorm van accommodatie, was die van de samenwerking van de conservatieve meerderheid met de antirevolutionaire minderheid, zoals die in de jaren zestig plaatsvond. Deze laatste stroming beschikte over een eigen kiesvereniging die echter slechts bij de verkiezingen voor de Tweede Kamer (en Provinciale Staten) met eigen kandidaten uitkwam, maar bij gemeenteraadsverkiezingen opging in de conservatieve gelederen. Men zou hier kunnen spreken van een soort overgangssituatie naar de derde vorm van minderheden- accommodatie die we voor het eerst in 1875 waarnemen. Drie minderheden (conservatieven, antirevolutionairen en katholieken), elk vertegenwoordigd door een eigen kiesvereniging, verenigden zich toen tegenover de liberale meerderheid door enkele van elkaars kandidaten over te nemen. Dit had soms succes (zoals in 1875), maar hield tevens het risico in dat de stemmen van de afzonderlijke minderheden weer over een groot aantal kandidaten werden gespreid. Een volledige lijstverbinding stelde zeer hoge eisen aan de volgzaamheid van de achterban en was dus niet zondermeer mogelijk. Een dergelijke vorm van onderlinge accommodatie van minderheden veronderstelde een zeer grote mate van polarisatie (waarbij een overloop van stemmen naar de meerderheid was uitgesloten).

De introductie van het evenredigheidsbeginsel

In Delft zien we dat door de samenwerking van minderheden de liberale meerderheidsstroming in haar groei werd belemmerd. Dit leidde echter niet direct tot een paritaire vertegenwoordiging van de verschillende geledingen in het electoraat. In 1880 behoorde nog een derde van de raadsleden tot de oude raads geslachten (zie staat II). Naast deze 6 raadsleden konden ook nog 5 anderen (meest leden van de rechterlijke macht en docenten aan de Polytechnische School) tot de deftige burgerij gerekend worden (op een totaal van 18 raadsleden). Van hen waren 3 conservatief, 6 liberaal en 2 katholiek. Uit onderstaande staat blijkt dat katholieken en antirevolutionairen dat jaar nog altijd sterk waren ondervertegenwoordigd:

Staat VIII: Samenstelling van de gemeenteraad

	conservatieven antirev.	liberalen	katholieken
1870	7	8	3
1880	6	7	3
1			
2			

bronnen: gementeraadsverslagen(GAD);
advertenties Delftsche Courant(GAD)
toelichting: in 1880 was 1 raadszetel vacant.

De samenstelling van de raad lijkt in deze jaren een vrij getrouwe afspiegeling van Delfts vertegenwoordiging in de Tweede Kamer(vanaf 1877 een conservatief en een liberaal). In feite waren de conservatieven, die nadien zelfs niet meer beschikten over een eigen kiesvereniging, echter sterk oververtegenwoordigd (waaruit blijkt dat men de samenstelling van de Tweede Kamer niet zondermeer mag beschouwen als een optelsom van de electorale krachtsverhoudingen in de te onderscheiden districten). De conservatieven behielden hun zetels zolang zij fungeerden als intermediair tussen de antirevolutionairen en katholieken. Dit was het gevolg van het feit dat in antirevolutionaire kring nog sterke antipapistische sentimenten bestonden, die de leiding van Nederland en Oranje ervan weerhield openlijk katholieke kandidaten aan te bevelen. Deze situatie belemmerde echter voor beide confessionele minderheden de kans om met eigen kandidaten in de raad door te dringen. Mede onder druk van de landelijke leiding van de in 1879 opgerichte ARP, waarvan Nederland en Oranje als plaatselijke afdeling fungeerde, ontstond langzamerhand het besef dat hierin verandering moest komen. Nadat in 1881 voor het eerst een antirevolutionair(J.C.Fabius, een broer van de hoogleraar aan de Vrije Universiteit D.P.D.Fabius) met steun van de katholieken bij herstemming in de Tweede Kamer werd gekozen en in 1883 een katholiek(A.H.M.van Berckel, een zoon van de voorzitter van Recht voor Allen) met antirevolutionaire steun bij de herstemming het liberale kamerlid versloeg, was ook op lokaal niveau een doorbraak mogelijk.

Juli 1885 stonden periodieke gemeenteraadsverkiezingen voor de deur. Ditmaal zouden de twee zittende antirevolutionaire raadsleden moeten aftreden, die zich echter geen van beide herkiesbaar stelden. Fabius, behalve kamerlid tevens voorzitter van Nederland en Oranje, wees de antirevolutionaire leden van de kiesvereniging op het feit dat door het vertrek van beide heren "nu niemand meer in den raad zitting heeft die onze beginselen belijdt, als mede hoe de liberalen, vooringenomen met zich zelve aan niemand plaats gunnen dan alleen [aan hen] die haren richting vertegenwoordigen". Dit gebrek aan accommodatiegedrag van de meerderheid had hem ertoe gebracht 'eindelijk' met Van Berckel, de voorzitter van Recht voor Allen, van gedachten te wisselen over de wijze waarop de verschillende richtingen in de raad 'naar behoren' moesten zijn vertegenwoordigd. Met de katholieke kiesvereniging was overeengekomen dat gezamenlijk een vertegenwoordiging 'naar getalssterkte' in de raad moest worden nagestreefd. Dit betekende in de praktijk dat de conservatieven 2 en de liberalen 4 zetels moesten inleveren, terwijl de katholieken en antirevolutionairen recht zouden hebben op respectievelijk 2 en 4 extra zetels.(35)

De komende strijd ontleende haar betekenis echter niet alleen aan het aftreden van de antirevolutionairen. Veel belangrijker was het feit dat vijf van de zeven overige aftredende raadsleden liberalen waren(de twee anderen waren conservatief) Voor de kerkelijke partijen was het nu of nooit(in 1887 zouden namelijk alleen niet-liberalen aftreden). Het liberale en het confessionele

blok stonden lijnrecht tegenover elkaar. Alle partijen richtten zich tot de kiezers via hun eigen kranten (de **Delftsche Courant** was liberaal, de antirevolutionairen beschikten sinds 1870 over het blad **De Delvenaar** en de katholieken sinds 1875 over de **Nieuwe Delftsche Courant**). In de Delvenaar werd de 'burgerij' opgeroepen de gemeenteraad te veroveren, een 'kapittel' dat slechts besluiten had genomen 'voor dat gedeelte, dat zich bij voorkeur het ontwikkeld deel der natie belieft te noemen'. "Reeds jaren heeft men zijn stembriefje ingevuld en ja, dan kreeg men hoogstens, per gratie, een of twee leden (antirevolutionairen, Roomschen of conservatieven) in den Raad. Dit baat echter nu niet. Wat invloed kunnen twee der onzen uitoefenen op den gang van zaken. [...] Dit jaar moet de groote slag geslagen worden, om niet e'e'n, niet twee, neen alle opengevallen zetels te bezetten met mannen, die eens paal en perk zullen gaan stellen aan de verkwisting van de penningen der gemeente". (36) Ook de Nieuwe Delftsche Courant riep de kiezers op tot een opwekking uit de 'slaap der onverschilligheid' (waarmee het overigens in werkelijkheid wel meeviel): "Indien gij uw doel de vernieuwing van den gemeenteraad wilt bereiken, schrijft dan ook de geheele kandidatenlijst der beide anti-liberale kiesverenigingen op uw stembiljet. Geen weifeling, geen halfheid ditmaal. Laat u niet terughouden door een ziekelijk gevoel van medelijden met de eventueel verslagenen. [...] Terwijl de liberale kiesvereniging weder zoo exclusief is voor negen zetels geen enkele katholiek de eere van het lidmaatschap waardig te keuren, zien wij op onze kandidatenlijst 2 Katholieken en 7 Protestanten broederlijk vereenigd. Indien de beide Katholieken gekozen worden, dan telt onze gemeenteraad op de 21 vroeden nog slechts 6 Roomsche leden. Als men in aanmerking neemt, dat tweevijfde van de bevolking onzer stad katholiek is, zal men dit getal volstrekt niet overdreven vinden." (37)

De kerkelijke partijen beriepen zich, naar we zien, duidelijk op een al dan niet vermeende accommodatie-traditie die door het optreden der liberalen zou zijn geschonden. Ook in de vrijzinnige Delftsche Courant werd echter een beroep gedaan op de traditie, ditmaal het principe van 'laat zitten wat zit' (waarmee de liberalen overigens zelf in het verleden niet veel op hadden). "Hebben de leden van den Gemeenteraad die zich, volgens het bekende wetsartikel, ditmaal aan eene verkiezing moeten onderwerpen, hun mandaat zoo vervuld, dat men hun met volle vertrouwen op nieuw een zetel in den Raad kan aanwijzen? Zoo ja, dan is het niet alleen billijk, neen dan is het een plicht hen allen te herkieszen." (38)

De uitslag van de eerste stemming was voor de vrijzinnige meerderheid een complete verrassing. Terwijl de twee aftredende conservatieve raadsleden rechtstreeks werden gekozen (met 795 en 529 van de 831 geldig uitgebrachte stemmen) werd van de vijf aftredende liberalen er maar e'e'n, de handelaar in bouwmaterialen A.N. de Lint, herkozen. Dit was ook de enige liberaal die tevens door de kerkelijke partijen was aanbevolen. Hij behaalde niet minder dan 804 stemmen! Deze uitzondering bevestigde echter de regel, want het betrof hier de organist van Delfts christelijk gereformeerde gemeente die ook in ander opzicht een vooraanstaande rol in het orthodox-protestantse verenigingsleven speelde. Ook een andere aftredende liberaal, het ex-kamerlid Schagen van Leeuwen behoorde kerkelijk tot de rechtervleugel, maar hij was als (een zeer liberaal)

wethouder van onderwijs voor de confessionelen onacceptabel. Hij en de remonstrantse grondeigenaar J.D. Viruly waren echter de enige liberalen die (beiden met circa 400 stemmen) nog in herstemming kwamen. Al in de eerste stemronde waren 5 van de opengevallen plaatsen in handen van antirevolutionairen, onder wie Fabius, gekomen (allen behaalden omstreeks 420 stemmen). Slechts voor 1 zetel moest dus nog worden overgestemd. De liberalen leken met twee van hun kandidaten in herstemming in ieder geval wat dit betreft verzekerd van een overwinning, temeer daar Viruly de kiezers liet weten niet voor een benoeming in aanmerking te willen komen. De Delftsche Courant riep de vrijzinnige kiezers op in zeer grote getale op te komen, "want het zou daardoor worden uitgemaakt dat de Delftsche kiezers niet blindelings toegeven aan parti-pris".(39) De confessionelen gooiden echter roet in het eten, door zich niet afzijdig te houden maar de kiezers te adviseren niet Schagen maar Viruly te stemmen. De opzet was dezelfde als die van de conservatieven in 1873. De Nieuwe Delftsche Courant was op dit punt zeer openhartig. "Kiezers, past op!" zo schreef zij, "Misschien zal men u op het laatste oogenblik vo'o'r de verkiezing, als geen tegenspraak of opheldering mogelijk is, komen vertellen dat de heer Viruly niet in aanmerking wenscht te komen voor het lidmaatschap van den gemeenteraad. Stoort u daaraan niet het minst.[...] Bedankt de heer Viruly na zijne verkiezing, dan zal er eene nieuwe, vrije stemming plaatshebben!"(40) Dit plannetje had bijna succes. Schagen behaalde met 434 van de 841 geldig uitgebrachte stemmen slechts 30 stemmen meer dan Viruly. De zaak leek daarmee afgesloten, ware het niet dat tot ieders verbazing Delfts liberale wethouder die in dat ambt na 17 jaar feitelijk tot 'onderburgemeester' was uitgegroeid, afzag van zijn benoeming (en in verband met een ziekte ook al zijn andere betrekkingen opgaf).

Zo kwam het uiteindelijk toch tot een vrije stemming. Nederland bombardeerde nu onmiddellijk Viruly tot kandidaat, maar ditmaal werd deze niet door de beide andere kiesverenigingen overgenomen. Daarvoor was een goede reden. Bij de eerste stemming waren de stembriefjes op de antirevolutionair P. van Woerden die voldoende stemmen had om in de raad zitting te nemen, door het stembureau van onwaarde verklaard omdat in de stad nog een P. van Woerden woonachtig was en de naam van de antirevolutionaire kandidaat onvoldoende was gepreciseerd. Als gevolg hiervan konden toen de twee liberale kandidaten met elkaar in herstemming komen. Het spreekt voor zich dat de antirevolutionairen en katholieken nu opnieuw P. van Woerden Hzn. bij de kiezers aanbevolen. Bij de uiteindelijke stemming behaalde Viruly 379 en Van Woerden 402 stemmen zodat de door de liberale wethouder vrijgegeven zetel tenslotte door een vierde antirevolutionair kon worden ingenomen.

De verkiezingen van 1885 betekenden een omslag in Delfts politieke verhoudingen. De Nieuwe Delftsche Courant merkte treffend op: "Het liberalisme is ten onzent niet verslagen, maar verpletterd!" De gemeenteraad was 'om'. Delft was de eerste aanzienlijke stad boven de Moerdijk waar de confessionele coalitie succes boekte. Het katholieke orgaan sprak zelfs van 'Delft als anti-liberale verschansing'.(41) Toch waren ook na deze verkiezingen de katholieken (ongeveer 40 procent van het electoraat) in de raad nog steeds ondervertegenwoordigd. Het waren vooral de antirevolutionairen (hooguit 20 procent van het electoraat) die

profijt trokken uit de confessionele coalitie. Dit blijkt uit onderstaande staat:

Staat IX: Samenstelling van de gemeenteraad voor en na de periodieke verkiezingen in 1885

	conservatieven	liberalen	katholieken	antirev.
voor	5	10	2	4
na	5	6	6	4

bronnen: lokale pers(GAD)

De Delftsche Courant erkende na de verkiezingen van 1885 dat de 'RK-AR combinatie' aanmerkelijk groter was dan de liberale aanhang en dat het voortaan duidelijk was op wie de confessionelen zouden stemmen. Het liberale orgaan riep op tot een tegenoffensief "om te protesteeren tegen de toenemende kerkelijke overheersching in het staatsbestel". Hiertoe was al in maart dat jaar in Amsterdam de **Liberale Unie** opgericht, waar Delfts kiesvereniging Nederland(enige jaren later in **Burgerplicht** omgedoopt) zich onmiddellijk bij had aangesloten. De Unie was echter niet alleen bedoeld als ideologisch en organisatorisch tegenwicht voor de kerkelijke partijen, maar moest tevens de tegenstellingen in liberale kring overbruggen die waren ontstaan als gevolg van de toestroom van voormalige conservatieven(de zogenaamde 'schoolwetliberalen') in liberale gelederen. Want, zo merkte het Delftse blad op, "hunne verdeeldheid is oorzaak geweest dat zij overwonnen werden door eene richting, die, met verloochening van persoonlijke inzichten en speciale belangen, bij elke voorkomende gelegenheid e'e'n lijn trokken".(42) Als dit juist is, dan had het weinig effect. In december 1885 werd naast de bezadigde Delftsche Courant - ooit de spreekbuis der conservatieven - een nieuw blad, de **Delftsche Opmerker** opgericht, dat zich veel openlijker tegenover zowel de 'clericalen' als de conservatief-liberale elite keerde.

Vanaf 1885 was het evenredigheidsbeginsel de inzet van de confessionele coalitie, in later jaren vooral van de katholieken. Deze laatste wisten pas in de jaren negentig hun politieke invloed te versterken. De nieuwe kieswet van 1896 gaf daartoe de voornaamste stimulans. Bij de eerste verkiezingen onder het nieuwe stelsel werd de oude katholieke kiesvereniging ontbonden en vervangen door een nieuwe vereniging, **Recht en Plicht**, waarvan het bestuur paritair was samengesteld uit vertegenwoordigers van verschillende standen. Men gaf daarmee toe aan de druk vanuit de Delftse afdeling van de R.K.Volksbond die gedreigd had een eigen katholieke arbeiderskiesvereniging op te richten. Meer dan de antirevolutionairen wisten de katholieken nadien de grote toestroom van nieuwe kiezers te binden, nog voor in de jaren na de eeuwwisseling

de sociaaldemocraten aanhang onder de volksklassen verwierven.

Een opmerkelijk feit waarnaar nog meer onderzoek moet worden verricht is het herstel van de liberalen na de kiesrechtwijziging van 1887.(43) In de jaren negentig wisten zij weer terrein terug te winnen. Twee factoren lijken hier van belang te zijn geweest. Ten eerste groeide aan antirevolutionaire zijde na verloop van tijd twijfels omtrent het nut van samenwerking met de katholieken. Ten tweede ontstond verdeeldheid in orthodox-protestantse als gevolg van de Doleantie. Dit leidde in 1897 tot de oprichting van een **Christelijk Historisch Kiescomite'** met een eigen orgaan, het **Weekblad voor Delft en het Westland**, waarvan de voormalige antirevolutionaire voorman Fabius de leidsman was. Deze richting zocht in de praktijk toenadering tot de conservatief-liberalen die zelf weer te maken hadden met tegenstand vanuit sociaal-liberale kring. Vanuit deze laatste stroming werd ditzelfde jaar de radikale kiesvereniging **Maatschappelijke Hervorming** opgericht die weer samenwerking zocht met de sociaal-democraten. Zelfs ten tijde van de invoering van het kiesstelsel van 1896 was dus het politieke spectrum nog lang niet uitgekristalliseerd. Duidelijk is we'l dat de verkiezingen al vo'o'r die tijd in sterke mate waren gepolitiseerd. Dit blijkt ook uit een laatste - zij het onvolledige - tabel met opkomstcijfers, die bij gebrek aan vergelijkingsmateriaal slechts betrekking heeft op Delft:

Staat X: Opkomstcijfers bij de eerste stemming van de periodieke gemeenteraadsverkiezingen

	1877	1879	1881	1883	1885	1887	1889
	1891	1893	1895				

		72	79	79		78	81
80		73	45				

bronnen: voor de jaren 1877-1881 en 1891-1895 is gebruik gemaakt van de processen-verbaal(GAD), de cijfers voor enkele tussenliggende jaren waarvoor de processen-verbaal ontbreken zijn ontleend aan de Delftsche Courant, desb.jrg.(GAD)

SUGGESTIESVOORLOKAAL-HISTORISCHONDERZOEKNAAR VERKIEZINGSUITSLAGEN

Uit de voorgaande beschouwingen blijkt dat voor een interpretatie van gegevens over gemeenteraadsverkiezingen in het licht van Daalders accommodatiethese nauwgezet lokaal-historisch onderzoek noodzakelijk is. De gegevens over verkiezingen in tot

nog toe verschenen publikaties schieten vaak tekort waar het de finesses van het kiezersgedrag betreft. Zelden worden de processen-verbaal van de hoofdstembureau's als bron gebruikt. Toch zijn de daarin vermelde gegevens van groot belang, met name als we een oordeel willen vormen over het probleem van de volgzaamheid van de kiezers. De **case-study** over Delft (zie deel II van dit paper) en verspreide gegevens over verkiezingen in andere gemeenten (bijvoorbeeld Amsterdam, Utrecht en Hoorn) maken duidelijk dat volgzaamheid en stemdiscipline geen vanzelfsprekende verschijnselen waren. De opkomstcijfers in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw verschilden van plaats tot plaats zeer sterk en bij het uitbrengen van hun stem hielden vele kiezers zich niet aan de aanbevelingen van de voormannen. Systematische informatie daarover vinden we niet in de krantenberichten die tot nu toe de meest gebruikelijke bron zijn voor de geschiedenis van verkiezingen in de negentiende eeuw. Dit wil niet zeggen dat de kranten als bron onbelangrijk zijn. Naast de uitslagen in de processen-verbaal zijn de berichten en advertenties met betrekking tot de kandidaatstelling, als berichten over het verloop van de verkiezingen en de daarbij gebruikte tactiek onmisbaar.

We zullen ons er echter in moeten schikken, dat - ook bij systematisch onderzoek van processen-verbaal en kranten(44) - allerlei zaken die van belang zijn voor de interpretatie van verkiezingsuitslagen, onopgehelderd zullen blijven. Zo is bijvoorbeeld zeer weinig bekend over de wijze waarop - buiten de advertenties in de kranten - in de negentiende eeuw campagne werd gevoerd. Het is niet te verwachten dat daarover nog in ruime mate informatie wordt gevonden die tot nu toe door onderzoekers over het hoofd is gezien. Toch hopen wij dat her en der fragmentarische informatie tevoorschijn komt, waaruit na verloop van tijd wellicht toch een schetsmatig beeld van de gang van zaken kan worden gevormd.

De vraag of er bij gemeenteraadsverkiezingen in de tweede helft van de negentiende eeuw sprake was van accommodatiegedrag is in dit paper niet beantwoord. Wel hopen wij te hebben aangegeven waarom aan die vraag bij lokaal-historisch onderzoek aandacht besteed moet worden en hoe men dat zou kunnen doen.

NOTEN

Deze publicatie is ontstaan als paper voor het Politicologenetmaal van de Nederlandse Kring voor de Wetenschap der Politiek, workshop "Politieke verhoudingen in Nederlandse gemeenten" te Amersfoort, 5-6 juni 1986. Wij danken de organisators en referenten voor hun commentaar.

1 Zie voor de visie van Lijphart: A.Lijphart, *The politics of accommodation: pluralism and democracy in the Netherlands* (Berkeley 1968; 2nd rev.ed.1975). Daalders kritiek op Lijphart is onder andere te vinden in: Hans Daalder, 'On building consociational nations: the cases of the Netherlands and Switzerland', *International Social Science Journal*, 23(1971) 355-370, aldaar 367-368; dez., 'The Consociational democracy theme', *World Politics* 26(1974) 604-621,

aldaar 616 dez., 'Consociationalism, center and periphery in the Netherlands', in: Per Torsvik ed., *Mobilization, center-periphery structures and nation-building. A volume in commemoration of Stein Rokkan* (Bergen etc.1981) 181-240, aldaar 227. In Siep Stuurman, *Verzuiling, kapitalisme en patriarchaat* (Nijmegen 1983) worden beide eerstgenoemde publicaties van Daalder niet genoemd. De benadering van Daalder wordt door Stuurman in het hoofdstuk 'Theorieën over verzuiling' (aldaar 58-94) niet expliciet behandeld. Uit noot 33 bij dit hoofdstuk krijgt men echter de indruk dat Stuurmans kritiek op Lijphart ook voor Daalder is bedoeld; vergelijk ook *ibid.* 311-312 en 315-316. In zijn bespreking van Stuurmans boek - H. Daalder, 'Politicologen, sociologen, historici en de verzuiling', *Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden* 100(1985) 52-64 - wijst Daalder nogmaals uitdrukkelijk op de verschillen tussen zijn benadering en die van Lijphart (aldaar 52-53, 57-58); het valt te betreuren dat Stuurman in zijn reactie op de bespreking (*ibid.* 70-77) niet op dit punt ingaat.

2 Daalder, 'Consociational democracy theme' 617-618

3 J.C.H.Blom, *Verzuiling in Nederland in het bijzonder op lokaal niveau 1850-1925* (Amsterdam 1981); dez., 'Onderzoek naar verzuiling in Nederland. Status quaestionis en wenselijke ontwikkeling' in: J.C.H.Blom en C.J.Misset ed., '*Broeders sluit U aan*'. *Aspecten van verzuiling in zeven Hollandse gemeenten* (z.pl.1985) 10-29; aldaar 22-24, 28(noot 46)

4 Daalder, 'Consociational democracy theme' 616

5 Daalder, 'Consociationalism, center and periphery' 230-231

6 Vgl.Blom en Misset ed., '*Broeders*' en de titels genoemd in Blom, 'Onderzoek' 28-29(noot 51)

7 J.H.von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht rond het midden van de negentiende eeuw (1840-1860)', *Jaarboek Oud-Utrecht* (1985) 110-165, aldaar 158; het citaat heeft betrekking op de situatie in Utrecht, het verschijnsel kwam echter ook elders voor

8 *Ibid.*

9 Zie bijvoorbeeld: Th.van Tijn, *Twintig jaren Amsterdam. De maatschappelijke ontwikkeling van de hoofdstad, van de jaren '50 der vorige eeuw tot 1876* (Amsterdam 1965). Over Delft: Rob van der Laarse, 'Het conservatisme in een overgangperiode (1848 tot circa 1880). Enige kanttekeningen vanuit lokaal perspectief', Paper voor het congres *Balans en perspectief* te Utrecht (mei 1986). Over Maastricht: Nick Bos, 'De 'deftige lui'. Elites in Maastricht tussen 1850 en 1890', *Tijdschrift voor sociale Geschiedenis* 12 (1986) 53-89

10 Omdat die inhoud van die regelingen, voorzover ons bekend, in de recente literatuur over het Nederlandse kiesstelsel nergens systematisch wordt behandeld, besteden wij in de volgende paragraaf ook aandacht aan enkele aspecten van het kiesstelsel voor de gemeenteraden die niet direct van belang zijn voor ons betoog over mogelijke accommodatietendenzen in de gemeentepolitiek.

11 Deze paragraaf is gebaseerd op de volgende werken:

(J.H.G.Boissevain), *Staatsregt van Nederland. Verzameling der staatsrechtelijke organieke wetten, die, ten gevolge der gewijzigde Grondwet van 1848, worden ingevoerd. Opgehelderd door eene aanteekening van J.H.G.Boissevain; De Kieswet* (Arnhem 1851); *De Gemeentewet* (Arnhem 1852); *De nieuwe kieswet. Dat is de wet van 4 juli 1850 (Stbl.No 37) zooals die is gewijzigd bij het VIIe*

additioneele artikel der nieuwe Grondwet met de nieuwe indeeling der districten en de overige additioneele artikelen (Haarlem 1887); A.P.Zaalberg, **De praktijk van onze gemeentewet. Handleiding inzonderheid voor adspirant-burgemeesters, en voorts ten gebruike bij raadsvergaderingen, stembureau's. commissiën voor de strafverordeningen en andere huishoudelijke raadscommissiën** (Aarlanderveen 1881); J.Oppenheim, **Het Nederlandsch gemeenterecht** (Groningen 1895); (J.A.Stoop), **De Kieswet (wet van 7 september 1896, Stbl.No.154) en de voorschriften betreffende hare uitvoering.**

Toegelicht door J.A.Stoop (Groningen 1897)

12 Zie voor het politiek bestel in de eerste helft van de 19e eeuw: C.B.Wels, 'Stemmen en kiezen 1795-1922', **Tijdschrift voor Geschiedenis**, 92 (1979) 3,313-332; L.Blok, 'Van eene wettelijke fictie tot eene waarheid. Beschouwingen over kiesstelsel en kiesrecht in Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw', **ibid.**, 391-412

13 Het kwam regelmatig voor dat op de dag van de periodieke verkiezing tevens voorzien moest worden in een tussentijds ontstane vacature. Om het aantal extra-verkiezingen te beperken, bepaalde de Gemeentewet 9art.8) namelijk dat tussentijdse verkiezingen binnen een half jaar moesten worden gehouden. Deze bepaling werd zo uitgelegd dat tussentijdse verkiezingen zo spoedig mogelijk werden gehouden, tenzij binnen zes maanden periodieke verkiezingen voor de gemeenteraad plaats zouden vinden. Ingeval van een periodieke en een tussentijdse verkiezing op dezelfde dag was het, in verband met de verschillen in zittingstermijn, noodzakelijk dat de stemmen voor beide verkiezingen uit elkaar werden gehouden. Met het oog daarop werden in zo'n geval voor de tussentijdse verkiezingen afzonderlijke stembriefjes van een afwijkende kleur verstrekt.

14 Vergelijk J.A.de Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw, van "stille nette" plaats tot centrum van industrie. Enkele facetten van de omslag in een locale sociaal-economische evolutie', **Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek**, 37 (1974) 145-247, aldaar Staat X 'Leden van de gemeenteraad naar beroep en naar aanslag in de plaatselijke directe belasting(1855)', 188 en 188 noot 1

15 Deze gegevens zijn ontleend aan de processen-verbaal van de verkiezingen van het kiescollege en de gemeenteraad, Secretarie-Archief(GAD)

16 Zie voor deze bindingen: **Delftsche Courant**, 20.2.1885(GAD); **Adresboekjes Delft**, desb.jrg.(GAD); **Nederlandsch Patriciaat**, desb.jrg.; De Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw', Staat X(zie boven), Staat XI(Leden van de gemeenteraad naar beroep, 1873-1875), Staat XIII(Continuïteits- en verwantschapspatronen in de Delftse raad), 188-189 en 192-193.

17 'De sociëteit Standvastigheid 1781-1906', **Delftsche Courant**, 2/3.12.1906; De Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw', 194

18 Zie voor de Van Berckels: R.van der Laarse, 'Verzwolgen door den ultramontaanschen vloed'. Leken en clerus in katholiek Delft in de negentiende eeuw, in: Blom & Missset, **Broeders sluit U aan**, 68-109, aldaar 74-75

19 Zie hiervoor: De Jonge, 'Delft in de negentiende eeuw', 204-205; zie voor deze conclusie voor Nederland in het algemeen (en Utrecht in 1850 in het bijzonder): L.Blok & J.M.M.de Meere, 'Welstand, ongelijkheid in welstand en censuskiesrecht in Nederland omstreeks

het midden van de 19de eeuw', *Economisch- en Sociaal-Historisch Jaarboek*, 41 (1978), 175-293, aldaar 284-285

20 Zie hiervoor: Blok, 'Van eene wettelijke fictie', Tabel 13 'Kiesgerechtigden in de stad Delft in 1850 voor de Tweede Kamer', 410

21 Dit is een voorlopige conclusie die is ontleend aan een bestudering van de uitkomsten van de 'Stukken betreffende de censusverlaging van het kiesrecht, 14 juli 1873', Secretarie Archief (GAD)

22 Voor het schrijven van deze paragraaf is gebruik gemaakt van Van der Laarse, 'Verzwoegen door den ultramontaanschen vloed' en dez., 'Het conservatisme in een overgangperiode'. Gegevens omtrent de verkiezingen zijn in hoofdzaak ontleend aan de processen-verbaal (Secr.Archief,GAD), de gemeenteverslagen (GAD) en de *Delftsche Courant* (GAD). Tenzij nader vermeld, zijn mijn gegevens uit deze bronnen afkomstig.

23 C.B.Wels & M.Wolters, 'Analyse van stemgedrag van de Tweede Kamerleden in 1849. Tussenstand van een onderzoek', *Tijdschrift voor Geschiedenis*, 95 (1982) 31-57, aldaar 'Tabel 1: 4 clusters; afgevaardigden gerangschikt op grond van hun afstand tot het cluster-centrum', 42-43. Poortman behoorde tot het cluster rond Thorbecke, Wintgens tot dat rond Van Hall. De twee overige clusters waren gecentreerd rond Donker Curtius en Groen van Prinsterer. Zie voor Wintgens positie in de jaren zestig: J.J.Huizinga, *J.Heemskerk Azn(1818-1897); conservatief zonder partij*, Harlingen 1973, bijlage I, stemgedrag kamerleden 1860-1864, 60-61; zie ook: C.E.van Koetsveld, *Het ontstaan, de beginnelen en de geschiedenis van onze politieke partijen*, Rotterdam z.j.(1904), 306-307

24 Zie: J.H.J.M.Witlox, *De staatkundige emancipatie van Nederlands katholieken 1848-1870*, Bussum 1969, 48-51. Van Berckel behaalde 348 en Wintgens 419 stemmen

25 Zie ook: G.A.M.Beekelaar, *Rond grondwetsherziening en herstel der hiërarchie; de Hollandse katholieke jongeren 1847-1852*, Hilversum/Antwerpen 1964, 169; onder de 469 boven de Moerdijk gekozen statenleden bevonden zich slechts 28 katholieken. De kandidatuur van Van Berckel had men aanvankelijk het hoogst aangeslagenen van alle katholieke kandidaten. Witlox spreekt nog over een kandidatuur van Van Berckel in 1850 voor de Tweede Kamerverkiezingen(waarschijnlijk een vergissing), zie: Witlox, *De staatkundige emancipatie*, 169

26 Zie Beekelaar, *Rond grondwetsherziening*, 192

27 Informatie omtrent de sociale en kerkelijke achtergrond van raadsleden is ontleend aan het bevolkingsregister, *Adresboekjes, Jaarboekjes van de Stad Delft*, advertenties in de *Delftsche Courant*, en een keur van andere gegevens.

28 Zie ondermeer: Th.van Tijn, 'De wording van de moderne politieke organisatie in Nederland', in: G.A.M.Beekelaar e.a., red., *Vaderlands Verleden in Veelvoud*, 590-601, aldaar 591; Wels, 'Stemmen en kiezen', 158-9; J.C.Boogman, 'De politieke ontwikkeling in Nederland' ('Het eerste ministerie-Thorbecke 1849-1853'), *Algemene Geschiedenis der Nederlanden*, Bussum 1977, 362

29 Zie voor de Utrechtse vereniging 'Koning en Vaderland': Von Santen, 'Politiek leven in de stad Utrecht', 147-151; E.H.Kossmann, *De Lage Landen 1780-1940. Anderhalve eeuw Nederland en België*, Amsterdam/Brussel 201-203; Van Koetsveld, *Het ontstaan*, 330

30 Zie voor deze opvatting: J.C.Boogman, *De politieke ontwikkeling in Nederland*(`De conservatief-liberalen (doorgaans) aan het bewind 1853- 1862') *ibid.* 386-8; Kossmann, *De Lage Landen*,201-203; H.W.von der Dunk, `Conservatisme in vooroorlogs Nederland',*Bijdragen en Mededelingen betreffende de Geschiedenis der Nederlanden*, 90(1975) 15-37, aldaar 121. Zie voor Simons rol in de landspolitiek: Boogman, *De politieke ontwikkeling*(`De conservatief-liberalen') 390

31 De Jonge, *Delft in de negentiende eeuw*,199; hij blijkt niet op de hoogte van de relatie met de Aprilbeweging en betitelt de kiesvereniging ten onrechte als "Koningin en Vaderland". Meer informatie bij: A.van der Wees, *Grepen uit de geschiedenis van de ARP-Delft*, Delft 1980, 85-7

32 De samenhang van dit clericaliseringsproces en de breuk tussen liberalen en katholieken staat centraal in: Van der Laarse, `Verzwolgen door den ultramontaanschen vloed'

33 Advertentie *Delftsche Courant*, 27.7.1873

34 Hoewel tegelijkertijd in Delft een sociaal-liberale stroming binnen de liberale kiesvereniging actief werd, die geen enkele binding met het traditionele **establishment** bezat.

35'Notulenboek van de kiesvereniging Nederland en Oranje', Archief AR- kiesvereniging Nederland en Oranje, GAD, vergadering 9.7.1885

36 *De Delvenaar*, 10.6.1885

37 *Nieuwe Delftsche Courant*, 19.7.1885

38 *Delftsche Courant*, 19.7.1885

39 *Delftsche Courant*, 31.7.1885

40 *Nieuwe Delftsche Courant*, 2.8.1885

41 *Nieuwe Delftsche Courant*, 6.9.1885/10.9.1885

42 *Delftsche Courant*, 5.6.1885/28.6.1885

43 J.A.de Jonge heeft eerder gewezen op de schijnbare paradox dat de confessionelen die in de jaren tachtig de meerderheid in de raad verwierven, in de volgende jaren opnieuw werden teruggedrongen door de liberalen. Hij heeft in dit verband opgemerkt: "Wellicht speelde de uitbreiding van het kiesrecht hun aanvankelijk in de kaart (het aantal kiezers is in 1887 verdubbeld), maar naderhand wisten de liberalen toch de meerderheid te veroveren, ook na de tweede uitbreiding in 1892. Welke factoren hier een rol spelen is zonder nader onderzoek niet aan te geven." (De Jonge, `Delft in de negentiende eeuw', 203 nt.4; zie ook 204). Zo geformuleerd lijken de uitbreidingen van het kiesrecht belangrijke keerpunten. Echter de confessionele opmars vond, zo zagen we, al in 1885 plaats; het aantal kiezers is in 1887 niet verdubbeld, maar met de helft toegenomen(zie p.15 boven), terwijl het herstel van de liberalen zich voltrok vóór de tweede uitbreiding die niet in 1892 maar in 1896 plaatsvond. De twee in de tekst genoemde factoren lijken mij daarom meer relevant.

44 In het interfacultaire onderzoeksproject "Verzuiling op lokaal niveau, Nederland 1850-1920" aan de Universiteit van Amsterdam (Hans Blom en Herman van der Wusten) en in het onderzoeksproject "Elites en verzuiling in de Hollandse provinciestad, 1780-1920" (ZWO, Rob van der Laarse), waaruit dit paper voortkomt, zal in lopend en gepland lokaal-historisch onderzoek systematisch aandacht worden besteed aan beide typen bronnen.

